

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Абдумутал ҚАМБАРОВ, Дилшоджон ТОШАЛИЕВ

САРАХБОРЛАР

(Ўқув-услубий қўлланма)

“Фарғона” нашриёти, 2021 йил

УЎК: 781.7(072)
КБК: 85.98(5Ўзб)
Қ 19

*Фарғона давлат университети Илмий кенгашининг 2020 йил
30 ноябрдаги 3-йигилиши қарори билан нашрга тавсия этилган*

Масъул муҳаррир:

Султонбек Маннопов, Ўзбекистон халқ артисти, профессор

Тақризчилар:

**Рустам Абдуллаев, Ўзбекистон Композиторлари ва бастакорлари уюшмаси раиси,
Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби, профессор;**
**Махфуза Каримова, Юнус Ражабий номидаги Ўзбек миллий musiқа санъати
институтини “Мақом хонандалиги” кафедраси доценти.**

Абдумутал ҚАМБАРОВ, Дилшоджон ТОШАЛИЕВ
Қ19 САРАХБОРЛАР (Миллий мақом санъати назарияси ва тарихи фани асосида):
ўқув-услубий қўлланма; услубий нашр; кирилл ёзувида. А.Қамбаров, Д.Тошалиев. –
Фарғона: “Фарғона” нашриёти, 2020. – 152 бет.

Мазкур ўқув-услубий қўлланма ўзбек миллий мақом санъатининг беназир дурдонаси бўлмиши “Шашмақом”даги Сарахбор туркумларининг таҳлили масалаларига бағишланган. Қўлланмада Сарахбор туркумларининг куй тузилиши, доира усуллари ва газал байтлари мазмуни имкон даражасида илмий таҳлил этилади. Шу билан бирга, “Шашмақом” таркибидаги айрим атамалар ва уларнинг фалсафий маънолари ҳамда ашула бўлимига кирувчи асарларнинг куй тузилиши қонуниятлари ҳақида ҳам қисман тўхталиб ўтилган.

Ушбу қўлланма олий таълим муассасаларининг санъатшунослик, мақом хонандалиги йўналишларида таҳсил олаётган магистрантлар ва талабалар, соҳа кишилари ҳамда ўзбек миллий мақом санъатига қизиқувчилар учун мўлжалланган.

ISBN: 978-9943-6376-9-6

©А.Қамбаров, Д.Тошалиев – 2021
© “Фарғона” нашриёти – 2021

КИРИШ

Ўзбек халқининг тарихий-маданий ва диний-маърифий қадриятларини қайта тиклаш ва буюк аждодларимизнинг маънавий-ахлоқий, маданий меросини ўрганиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Бунда Ўрта Осиёда яшаб, ижод қилган санъат намоёндаларининг илмий-маданий мероси, шунингдек, соғлом маънавий-ахлоқий муҳитни шакллантиришга ёрдам берадиган миллий мақом санъати муҳим аҳамият касб этади. “Нега деганда, агар инсоннинг қулоғига енгил елпи, тумтароқ оҳангларга ўрнашиб қолса, бора-бора унинг бадиий диди, мусиқа маданияти пасайиб кетиши, унинг оламини сохта тушунчалар эгаллаб олиши ҳам ҳеч гап эмас. Охиروқибатда бундай одам “Шашмақом” сингари миллий меросимизнинг ноёб дурдоналарини... қабул қилиши қийин бўлиб қолади”¹.

Анъанавий ҳаёт тарзи, ахлоқ меъёрлари ҳамда мусиқанинг маънавий озукаси бўлган миллий мақом санъатида инсонни камолотга ундайдиган дунёқарашлардан келиб чиқувчи бой менталитет мавжуд. “Мақом – оҳангга жойлашган тафаккурдир. У қоғозга битилмаган, тошга ўйилмаган китоб... унинг оҳанглари она заминга меҳр уйғотади”².

Шуларни назарда тутган ҳолда ёшларнинг маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантиришда мақом санъатидан оқилона фойдаланиш масалаларига алоҳида эътибор қаратиш лозим деб ўйлаймиз. Айниқса, “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”³ги қарорнинг ўз вақтида эълон қилинганлиги мақом санъатининг тарбиявий аҳамияти ўта муҳим эканлигидан далолат беради.

Ана шундай дурдона мусиқа меросимизни асраб-авайлаш, назарий ва амалий ўзлаштириш, уни келажак авлодга етказиб бериш ҳар қайси мусиқа назариётчиси ва амалиётчисининг зиммасидаги муҳим вазифадир. Бу шарафли йўлда сидқидилдан меҳнат қилган мақомдон устозлар, мусиқашунос олимлар ва саводхон ижрочиларнинг самарали илмий изланишлари ҳамда эришган натижаларини эътироф этиш лозим.

Шарқ халқларида жуда қадим замонлардан мавжуд бўлган мусиқий жанр – мақомлардир. Улар мазкур халқларнинг ўзига хос миллий мусиқий бойликларини

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент.: Маънавият. 2008. Б- 143

² Саид Аҳмад. Илоҳий неъмат. –Тошкент.: “Тафаккур” журнали. 1994. № 1-сон. Б- 35

³ Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 17 ноябрдаги “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3391-сонли қарори.

мужассам қилган ҳолда, созанда ва хонандалар томонидан яратилган ва узоқ маданий-тарихий тараққиёт жараёнида мустақил мусиқий жанр сифатида юзага келган. Мақомлар кишиларни руҳан тетиклаштирувчи, уларнинг маънавий эҳтиёжларини қондирувчи сифатида қадим замонлардан буён бугунги кунгача инсонларга хизмат қилиб келмоқда. “Асрлар давомида улуғ олимлар, моҳир бастакорлар, ҳофиз ва созандаларнинг машаққатли меҳнати ва фидоийлиги, ижодий тафаккури билан сайқал топиб келаётган ушбу ноёб санъат дунё миқёсида катта шуҳрат-эътибор қозонган. Мақом санъатининг гултожи бўлган “Шашмақом” ЮНЕСКО томонидан инсониятнинг номоддий маданий мероси сифатида эътироф этилгани ҳамда унинг Репрезентатив рўйхатга киритилгани бунинг яққол тасдиғидир”⁴.

Дунё миқёсида тан олинаётган мазкур санъат наъмунасининг маънавий озукаси, инсонни эзгу амалларга чорлаш хусусияти ва тарбиявий аҳамиятини англаш лозим. Бунинг учун, биринчи навбатда мақом намуналарини илмий таҳлил этиш ва миллий мусиқа ихлосмандларига етказиб бериш лозим бўлади. Бундай шарафли йўлда меҳнат қилиб, мақом сирларини ёшларга ўргатишда самарали фаолият олиб бораётган устозларнинг ўрни катта албатта. Ушбу қўлланма ана шундай маъсулиятли вазифани амалга ошириб келаётган устоз-мураббийлар ва анъанавий ижрочилик йўналишида таҳсил олаётган ўқувчи-талабалар учун кичик бир дастак вазифасини бажариб беради.

Шашмақомдаги ҳар бир мақом икки бўлимдан иборат: Мушкилот – чолғу бўлими, Наср – ашула бўлими. Наср бўлими ҳам ўз навбатида биринчи ҳамда иккинчи гуруҳ шўъбаларига бўлинади. Олти мақомнинг ҳар бирида биринчи гуруҳ шўъбалари Сарахбор деб номланувчи туркумли ашула йўллари билан бошланади. Сарахбори Бузрук, Сарахбори Рост, Сарахбори Наво, Сарахбори Дугоҳ, Сарахбори Сегоҳ ва Сарахбори Ироқ шулар жумласидандир.

Сарахборлар Шашмақомнинг Наср бўлимини бошлаб берувчи – бош ахборотчи бўлганлиги учун ушбу туркумларни таҳлил қилиниши мақомларнинг ашула бўлими ҳақида умумий тасаввур ҳосил бўлишини таъминлайди. Шунингдек, Сарахборларнинг вазмин куй ҳаракати, мураккаб тузилиши ва ғазал матнининг мазмуни нуқтаи назаридан таҳлил қилиш тадқиқотчига катта масъулият юклайди. Шу ўринда, Шашмақомдаги бўлимлар ва уларнинг номланиши орасидаги мантиқий боғлиқлик

---

⁴ Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 17 ноябрдаги “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3391 сонли қароридан.

хусусида фикр юритишни лозим деб топдик. Бу орқали, мақом илмига эндигина қадам қўйган кизикувчиларга нотаниш бўлган атамалар мазмуни ҳамда, уларнинг Шашмақомга муносабати ва фалсафий маъноларини имкон даражасида таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Мақомдон устозлар чолғу бўлимини Мушқилот, ашула бўлимини эса Наср деб номлашган. Мушқилот атамаси мушкул сўзининг кўплик шакли ҳисобланиб, “қийинчиликлар”, “мураккабликлар” каби маъноларни билдиради. Мураккаб куй айланмалари ва доира усулларини инобатга олиб, ушбу сўзни чолғу бўлимига берилган таъриф дейиш мумкин, лекин мазкур атама луғавий маъно жиҳатидан чолғу мусиқасига берилган ном сифатида тўлақонли мос келмайдигандек кўринади. Шундай бўлса-да, бизгача яшаб ижод қилган мақомдон олим ва бастакорлар чолғу бўлимини мазкур ном (Мушқилот) билан атаб келишгани бежиз эмас. Бу ҳақда қуйироқда батафсил фикр юритамиз.

Шашмақомнинг ашула бўлими Наср деб аталишида ҳам ҳеч қандай назарий умумийлик мавжуд эмасдек. Наср арабча сўздан олинган бўлиб, сочиб, тўкиб ташлаш маъноларини англатади⁵. “Маълумки, араб тилидан ўзлашган сўзлар таркибидаги айрим товушлар бугунги имлода битта ҳарф шакли билан ифода этилади. Дейлик, “зе”, “зот”, “зо” учун биргина “з” ҳарфи, “то”, “те” учун битта “т”, шунингдек, “син”, “сод”, “се” товушлари учун ёлғиз “с” ҳарфи қабул қилинган.

“Арабчадан ўзлашган бундай товушлар қатнашган сўзлар изоҳида баъзан чалкашликлар келиб чиққани кузатилди. “Проза” маъносини англатувчи “наср” сўзи билан боғлиқ шундай муаммо учради. “Наср” (проза)ни изоҳлашда у “арабча сўздан олинганлигига урғу берилиб, “кўмак”, “зафар”, “ёрдам” маъноларини билдириши” таъкидланади. Атаманинг истилоҳий изоҳига эътироз йўқ, бироқ сўз луғавий тарафдан бир товуш эвазига ислоҳга муҳтож. Чунки араб тилида уч турли “с” (“сод”, “се”, “син”) билан ёзиладиган учта “наср” сўзи уч хил маънони англатади. Агар “насрун” ص (сод) билан ёзилса “ёрдам, кўмак”, ث (се) билан ёзилса “сочиш, сочиб ташлаш”, агар س (син) билан ёзилса “бургут” деган маъноларни билдиради. Шу сабаб “проза”га муқобил “наср”ни луғавий жиҳатдан “кўмак, ёрдам” тарзида эмас, балки “сочиш, сочилган” деб тушунтириш тўғри бўлади”⁶. Лекин мақом илмида Наср сўзининг “кўмак”, “ёрдам” ва

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2007. Б- 22

⁶ Баҳодир Карим. “Бир ҳарф ташвиши” мақоласидан. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2015 йил. 42-сон.

“зафар” маъноларини англатувчи **ن صرون** (насрун) қўлланилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Айтиш мумкинки, Наср сўзидан кўра, Назм атамаси ашула йўлларига ном сифатида кўпроқ яқин келади. Ҳар ҳолда, мақомларининг ашула бўлимидаги шўъбалари назмий, яъни шеърий йўлда битилган ғазаллар билан ижро этилган. Луғавий таҳлилимиздан, худди Шашмақом бўлимларнинг номи мантиксиз номлангандек кўринади. Аммо, хулоса қилишга шошилмаймиз, аслида ундай эмас! Бундай маҳобатли, мураккаб асарлар мажмуининг шаклланишига катта ҳисса қўшган мақомдон устозлар Шашмақомдаги мақомлар ва улар таркибидаги бўлимларни номлашда фақатгина назарий билимларга эмас балки, фалсафий жиҳатларга ҳам эътибор қаратганлар. Зеро, мақом санъати, хусусан, Шашмақом – умумий бир эзгу ғоя асосига қурилган ва бу ғоя диний-фалсафий негизга эгадир. Демак, Шашмақомнинг асл моҳиятини тушуниш учун унинг фалсафий асосларини ўрганиш зарур.

Чолғу ва ашула бўлимининг номланишидаги мантиқий мазмунни англашдан аввал Шашмақомни ташкил этувчи олти мақом номлари хусусида ҳам фикр юритиш керак. Шунда Шашмақом таркибида учрайдиган атамалар маъносини тушуниш осонлашади. Демак, Шашмақомни ташкил этувчи олти мақомни Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ ва Ироқ деб номланиши ва айнан шу кетма-кетликда тартибланиши бежиз эмас. Бузрук – буюк, катта, улуг; Рост – тўғри, ҳақ; Наво – ёқимли оҳанг; Дугоҳ – икки парда; Сегоҳ – уч парда; Ироқ – мамлакат номи каби маъноларни англатади. Бундай номланган мақомлар орасидаги боғлиқликни диний-фалсафий караш билангина тушуниш мумкин. Эътибор қаратинг: Бузрук – буюклар, яъни пайғамбарларга нисбат берилиши. Пайғамбарлар эса ёлғон сўзлашмаган, Рост ҳамда ёқимли Наво қилиш (Аллоҳни зикр қилиш)ган ва бу ишни муайян парда (мақом)ларда, яъни иккинчи, учинчи пардаларда, Ироқ мамлақатида амалга оширишган. Ироқ мамлакат номи бўлиши билан бирга, чўл-у сахро, йироқ маъносида ҳам қўлланилиши мумкин. Буюклар қандай шароитда бўлишидан қатъи назар, жазирама саҳродами, сўлим ўлкадами – Аллоҳни зикр қилишдан тўхташмаган. Келтирилган таърифлар яхлитланса, юқоридаги номларнинг кетма-кетлигидан қуйидагича мазмун ҳосил бўлади: “Буюклар (Бузрук) тўғри (Рост) наво қилишган, иккинчи (Дугоҳ), учинчи (Сегоҳ) пардаларда – Ироқдан!”. Бу фалсафий тасаввур бўлгани ҳолда, мантиқий асосга эга. “Хусусан, XVI асрнинг иккинчи ярми XVII асрнинг биринчи чорагида яшаб ижод этган таниқли мусиқачи ва олим Дарвиш Али Чангийнинг устозлар Хўжа Абдулқодир Мароғий, Хўжа Сафиуддин

ибн Абдулмўмин ва Султон Увайс Жалоир фикрларига таяниб ёзишча: Аввалига етти пайғамбар номлари билан боғлиқ етти мақом бўлган. Бунда Рост мақоми Одам алайҳиссаломдан, Ушшоқ – Нуҳ алайҳиссаломдан, Наво – Довуд алайҳиссаломдан, Ҳижоз – Сулаймон алайҳиссаломдан, Ироқ – Аюб алайҳиссаломдан, Ҳусайний – Яқуб алайҳиссаломдан ва Роҳавий – Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламдан мерос қолгани ҳақидаги ривоятлар баён этилади”⁷. Бир сўз билан айтганда, Шашмақом – буюкларнинг дарди ва зикрини ўзида мужассамлаштирган оҳанглар йиғиндиси дир.

Шашмақомнинг ички тузилишидаги фалсафий мазмуни эзгу мақсад йўлида дунё машаққатларидан, қийинчиликларидан ўтиб, пировардида (фуровардида) ғалабани тантана қилиш ғоясини тарғиб қилишдан иборат. Дастлаб, мушкilot (Чолғу бўлими), яъни қийинчиликларни енгиб ўтиш лозим. Ундан сўнг Наср (Ашула бўлими) яъни, “ғалаба”га эришилади ва Уфар – рақсбоп доира усули чалиниб, тантана қилинади. Уфарнинг маъноси “чангитиш” дир. Уфарлар ашула бўлимидаги ҳар бир туркумни яқунлаб берувчи шўъба ҳисобланади. Яъни, яқундаги олий мақсадга эришишни тантанаси деб хулоса қилиш мумкин.

Мушкilot ва Наср атамаларига берилган яна бир таъриф Абдурауф Фитратнинг “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” китобида ҳам учрайди: “...сўнгра биз мақомнинг ёлғиз чолғу билан юрган қисмига “машкilot”, чолғу ҳам кўшук билан юрганга “наср” дедик”⁸. Чолғу мусиқаси – мушкilot, яъни бу мусиқада қандай мазмун борлигини тушуниш қийин (сўз матни йўқлиги учун), ашула бўлими – Наср. Унда сўз матнлари борлиги учун ҳам мусиқада ифодаланган мазмунни тушуниш осонроқ, яъни наср маънони англашга “кўмак” беради. Фалсафий нуқтаи назардан қаралганда, мақомлардаги бўлимлар ҳамда қисмларнинг номланиши бежиз эмас ва ҳар бири маълум мазмунга эга. Бу эса ўтмишда яшаб, ижод этган мақомдон олимларнинг юксак закийлигидан далолат беради.

Шашмақомдаги шўъбаларга келадиган бўлсак, улар қайси мақом йўлига тегишли эканлиги, ҳамда қандай доира усулида ижро этилишига қараб номланадилар. Масалан, Сараҳбори Наво – Наво мақоми (лади)га⁹ тегишли ва “сараҳбор” доира усулида ижро этиладиган асар демак дир. Насри Уззол – Уззол йўлида ва наср усулида, Мўғулчаи Бузрук – Бузрук мақомида ва мўғулча доира усулида ва ҳоказо. Деярли, ҳар бир шўъба

⁷ Оқилхон Иброҳимов. Мақом ва Макон. –Т.: Мовароуннаҳр, 1996. Б- 12

⁸ Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. – Т.: Фан, 1993. Б- 11.

⁹ Мусиқа истилоҳида “Мақом” атамасининг бир-бирига яқин, тенг ҳуқуқли бир неча маънолари мавжуд бўлиб, “лад” ёки “товушқатор” маънолари шулар жумласидандир.

ана шу қоидага асосан номланган. Деярли дейишимизга сабаб, Шашмақом таркибида бастакор тахаллуси ёки бошқа сабаблар асосида номланган бир неча мақом шўъбалари ҳам мавжуд. Насруллои, Наврўзи Хоро кабилар шулар жумласидандир.

Мақом ижрочилари ашула бўлимидаги шўъбаларни таркибий қисмларга бўлиб, уларни муайян номлар билан аташган. Бу иборалар орқали ашуланинг куй-оҳанг тузилишини тасаввур қилиш осонлашган. Асарнинг бошланиш қисмини – *Даромад*, ўрта пардаларда ижро этиладиган жумлани – *Миёнхат*, Даромаддаги куй ҳаракати бир октава баландликда такроран ижро этилса, *Дунаسر*, деб номлашган. Дунаسر қисмидан сўнг, *намуд* деб аталмиш куй бўлаги қўлланилиб, бу қисм мақомларни таҳлил этишда асосий тушунча ҳисобланади. Мазкур иборалар ҳақида асарлар таҳлили давомида, навбати билан тўхталиб ўтамиз.

Ашула бўлимидаги шўъбаларнинг тузилиш қоидалари уларнинг куй ҳаракати билан бирга, ғазал манти асосида таҳлил этилади. Яъни муайян мақом шўъбасини ташкил этувчи куй жумлалари, ғазал байтлари орқали ажратилади. Шундай экан, мазкур қўлланмада мақомларнинг куй тузилишларини уларнинг ғазал манти билан узвий таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Бугунги кунда мақом шеърятининг ички хусусиятлари, унинг ўзига хос муסיкийлиги нуқтаи назаридан ўрганилган бўлса-да, буларни етарли деб бўлмайди. Шунга кўра биз мазкур қўлланмада миллий маданий меросимиз дурдонаси бўлган Шашмақомнинг энг маҳобатли шўъбалари – Сарахбор туркумларини назарий асосларини таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Шашмақомдаги тароналарнинг доира усуллари адабиётларда турлича кўрсатилган ва амалиётда ҳам бу жараён доирачи ёки муסיкий раҳбарининг таъбига кўра ижро этилиб келинаётганлиги сир эмас. Шуларни ҳисобга олиб, илмий таҳлилларга асосланган ҳолда назарий билим ва амалий ижро ўзаро уйғунлигини таъминлаш мақсадида Сарахбор туркумларидаги айрим тароналарнинг доира усуллари амалий ижрога кўра, ашула йўлига мос қилиб ноталаштиришга ҳаракат қилинди. Ашула йўлига Ўзбекистон Радиоси ҳузурида атоқли санъаткор, академик Юнус Ражабий раҳбарлигида 1959 йилда ташкил этилган мақом ансамбли томонидан ижро этилган ва грампластинкаларга ёзилган аудио ёзувлар асос қилиб олинди. Қўлланмада ҳар бир назарий таҳлилдан сўнг асарнинг нота матни берилган. Нота намуналари ҳам Юнус Ражабий тўплаб, ноталаштирган олти жилдлик Шашмақом китобидан олинди.

ошиқнинг ички туғёнини ифодалаб беради. Шоир ушбу ўринда (“Кўнгил йирок, меҳрдан йирок”) мақолидан моҳирона фойдаланган.

Мазкур байт – биринчи хат саналиб, шўъбанинг Даромад қисмидир. *Даромад* – муסיқа асарларининг кириш қисми ҳисобланади¹⁰ ва куйнинг бошланиш пардаларида ижро этилади.

Иккинчи хат куйнинг ўрта пардаларида ижро этилгани боис *Миёнхат* деб номланиб, шу билан бирга ижронинг квартага кўтарилиб куйланиши сўзнинг моҳиятини англашга туртки беради. Жумладан:

Тинмас ҳаёли кунича кўз ёши қатрадин,

Юз сорини югузгучи гулгун буроқ эмиш.

Иккинчи байтида шоир паралеллизм тасвирини қўллаган бўлиб, ҳаёл – юз сорига (бургутнинг парвози), кўз ёш (ёр тимсоли)ни гулгун буроққа (от) қиёслаб, “Кун бўйи ҳаёлим Ёр ишқида учар от каби парвоз этади, кўз ёшим ҳам қатра бўлиб тўкилишдан тинмайди” деган мазмунни ифодалаган.

Сарахборлар одатда хонандалар ансамбли томонидан гуруҳ бўлиб ижро этилади. Ижро жараёнида мазкур байтнинг биринчи мисрасини аёл хонандалар ижро этиши ҳолатни ифода этса, бу ҳолатга таърифни, яъни иккинчи мисрани эркак хонандалар куйлагани мақсадга мувофиқ бўлади. Миёнхат қисмида ҳам ҳанг ижро этилган бўлиб, бунда эркак ва аёл хонандаларнинг ижроларида ошиқнинг дардини яна ҳам очиб беришга ҳаракат қилиш мумкин.

Сарахбори Бузрук шўъбасининг учинчи хати *Дунаسر*¹¹ бўлиб, ғазалнинг учинчи байтида келади. Бу эса, албатта ғазални куй билан бирлашиб, ҳофизнинг юқори пардада ижро этиши ва ошиқнинг кўнгилдаги дарду ҳасратини яна ҳам очиб беришга хизмат қилади.

Мисол:

Бўлмас висол бирла кўнгил дарду доғи кам,

Ул туймағурда, ваҳ, не бало иштиёқ эмиш.

Мазкур байтда хатто ёрнинг висолига етишиш ҳам кўнгилдаги дард доғини камайтирмайди, бу туйғамурдаги (кўнгилдаги) иштиёқ қандай иштиёқ экан, деган фикр берилади.

¹⁰ Ражабов И. Мақомлар масаласига доир. –Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1963. Б-184.

¹¹ Дунаسر – ашула бошланиш оҳанглариининг юқори пардаларда такрорланишидир.

Тасаввуф таълимотига биноан, ошиқ дунё гўзалликлари – Ҳақ жамолининг тажаллиси, яъни Аллоҳнинг гўзаллигидан бир шуъла эканини яхши англайди. Демак, ошиқ маъшукани юзида акс этган Ҳақ жамолининг шуъласини кўриш билан қаноатланмайди, унинг кўнгли ҳақиқий жамолга эришишни истайди.

Юқоридаги байтнинг дунаسر (бир октава юқори пардада) қисмида ижро этилиши мисранинг маъносини кучли ифодалашга ҳаракат қилади. Байтнинг ханглар билан давом эттирилиши эса асарнинг кейинги жумласига ўтишда муҳим восита бўлиб хизмат қилган.

Мақомлар тузилишида асосан дунаسر куй жумласидан сўнг, албатта бирор бир намуд ижро этилади. *Намуд* – тожикча кўриниш, намоён бўлиш, келиш маъносидаги сўз бўлиб, муайян куй ёки ашула жумласини бошқа бир ашула йўллари таркибидаги кўриниши демакдир.

Сарахбори Бузрук туркумида дунаسر қисмидан кейин, Насри Уззол шўъбасининг дастлабки оҳангини эслатувчи куй жумласи ижро этилади. Яъни, *Уззол намуди* қўлланилади. Уззол ибораси пастга тушиш, сакраш маъносини англатиб, бунда куй ҳаракати кварта ёки квинта интарвали даражасида пастга сакрайди. Бу эса ғазал матнидаги сўзни тингловчига сезиларли даражада таъсир қилишини таъминлайди.

Масалан:

Қон боғлади жигарлари ул ғамза захмидин,

Чину Хитода нечаки оҳу қароқ эмиш.

Бу байтда муболаға қўлланилган бўлиб, жигар қон ишлаб чиқарувчи, қон ҳайдовчи аъзо эканлигига эътибор қаратилади. Жумладан, жигарлар ўзи қон эди, лекин ул ғамзакор ёр берган захмидан жигарлар яна ҳам қон боғлади. Шунинг учун ҳам Чину Хитода оҳунинг ранги нечундир қаро бўлган эмиш. Бу ерда шоир ўзини Чин мамлакатада учрайдиган қорамтир тусли оҳуга таққосламоқда. У ҳам бўлган захмлардан қорайиб кетгандур, демоқда.

Юқоридаги байт маъноси ўзидан олдинги мисраларга нисбатан кучли эканлиги куйда ҳам ўз аксини топади. Мазкур байтда дастлаб, ҳофиз ошиқнинг дардини намуди Уззол орқали очиб беришга ҳаракат қилади. Такрорий ижрода эса байтнинг биринчи мисрасига урғу берилиб, ханглар орқали ошиқнинг ҳолати тасвирланади.

Уззол намудидан сўнг намудлар ичида энг таъсирчан ва мунгли оҳангга эга намудлардан бири **Мухайяри Чоргоҳ** ижро этилади. Мухайяр – тузатилган, яхшиланган, танлаб олинган маъноларида келади.¹²

Жумладан:

Ёйдек бўйимни эгди қошинг бори гам била

Ким, эгриликда даври қамар ичра тоқ эмиш.

Кўринадики, ушбу байтда ҳам шоир параллелизм тасвирини қўллаган ҳолда баён қилган. Жумладан, ёр қошига етишмоқлик ғами ошиқ бўйнини ёйдек (камондек) эгди. Бу эгрилик даври қамар ичра тоқ – ойнинг энг эгилган ҳолатидан ҳам эгрироқ, демоқчи. Астрономия фанидан маълумки, Ой Ер сайёраси атрофида айланиб, ердан қаралганда турли кўринишларда, хусусан, ёйсимон шаклда намоён бўлади ва маълум даврда энг эгри ёй ҳолатида кўринади. Шоир ошиқнинг ҳолатини ана шу ойнинг ҳолати билан таққосламоқда. Ушбу мисраларнинг маъносини хофизлар томонидан нолали ижро этилиши тингловчига яна ҳам таъсирли етиб боришини таъминлайди.

Кейинги хат Мухайяри Чоргоҳ намудининг давоми ўлароқ, авж ҳисобланиб, асарнинг энг юқори пардаларида ижро этилади:

Лутфий, Ҳирийда қолмади шеърингга муштарий,

Азми Ҳижоз қилки, мақоминг Ироқ эмиш.

Мазкур байтда шоир Ҳиротда уни тушунадиган инсон қолмаганлиги, шу боис Ҳижозга йўл олишини айтиб, мақоминг Ироқдир дейди. Бу орқали эса ошиқнинг макони жуда узоқда эканлигига ишора қилмоқда.

Байтнинг юқори пардаларда ижро этилиши, матн ва куйнинг уйғунлиги уни янада жозибдорлигини таъминлайди ва тингловчининг қалбини ларзага келтиради.

Юқоридаги хат яна бир маротаба такроран ижро этилиб, юқори пардадан аста-секин пастки пардаларга томон куйланади. Асарнинг бошланғич пардасига келиб, сўнг тамомланадиган бу қисм – **Фуровард** деб аталиб, туширим қисми ҳисобланади.

Сарахбор шўъбаси тугаллангандан сўнг бирин-кетин тароналар ижро этилади. “Тароналар мақом ашула бўлимининг биринчи қисмидаги шўъбалардан сўнг ижро этиладиган кичик шаклдаги ашула бўлиб, рақамлар билан ажратилади...”¹³

¹² Ражабов И. Мақомлар. –Тошкент.: 2006. Б- 185

¹³ Ражабов И. Мақомлар. – Тошкент.: 2006. Б-218.

Тарона сўзи форсча, қўшиқ ёки ашула турини англатади. Ўтмишда рубоий шаклидаги шеърлар билан ижро этиладиган ашулалар ҳам тарона деб юритилган. Нажмиддин Кавкабий, Дарвеш Али Чангийнинг мусиқа рисолаларида тароналар куйнинг муайян шакли сифатида тушунтирилган. Мумтоз адабиётда эса рубоий жанрининг тўртала мисраси ҳам қофияланадиган тури “таронаи рубоий” деб аталади.

Шашмақомдаги тароналар ҳам қўшиққа яқин ихчам, кичик ҳажмли айтимлардир. Лекин мураккаб доира усули ва куй ҳаракатига эга тароналар ҳам кўп учрайди. Тароналар Шашмақомнинг биринчи гуруҳ шўъбалари орасида келувчи нисбатан кичик шаклдаги ашулалар бўлиб, уларнинг асосий вазифалари қуйидагилар:

- асосий шўъбалар орасидаги боғловчилик;
- йирик ҳажмли, вазмин асарлар орасидаги ранг-барангликни таъминлаш;
- асосий шўъбаларни ижро этувчи етакчи ҳофизларга дам бериш.

Мақомлар сарой мусиқаси ҳисобланиб, Хон ҳузурида бирин-кетин ижро этилгани учун, асосий шўъбаларни етакчи – устоз ҳофизлар ижро этишган. Тароналарни эса, шогирдлар куйлаб, устозлар навбатдаги асосий шўъбани ижро этиш учун овозга дам беришган. Мана шу жиҳатларни инобатга олиб, тароналарни мақомлар ижросида муҳим ўрин эгаллашини билиш мумкин. Тароналар номланмайди, рақамлар билан ажратилади.

Сарахбори Бузрукнинг биринчи таронаси Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Не фикреким сенинг фикринг...” деб бошланувчи ғазали билан ижро этилган.

Доира усулида қуйидагича:

Не фикреким сенинг фикринг эмас, ул фикр эрур ботил,

Не умреким ўтар сенсиз, эрур ул умр беҳосил.

Жафоу жавр тавридин эрурсен асру кўп воқиф,

Вафоу меҳр расмидин бўлурсен асру кўп гофил.

Кўёш янглиғ юзунга мен дурурмен волау ҳайрон,

Янги ойдек қошинга мен дурурмен ошиқу майл.

Кечурдунг ою йилни масту беҳудлиғ била, Бобур,

Неча гафлат била умр ўткарурсен, неча кун, ой, йил.

Тароналар бирин-кетин, тўхталишларсиз бир тартибда ижро этилади. Шашмақом Наср бўлимидаги тароналарнинг кетма-кетлиги ва доира усуллари шу қадар усталик

*Эй қасам ба чаимони сиёҳат,
Жуз ту дигар касе надорам.
Ёри вафодор, ҳайрони ту ман,
Мунису ғамхор, қурбони ту ман.*

Олтинчи тарона ҳам ўзидан олдинги тарона сингари талқин усулида ижро қилингани туфайли доира усулида ўзгариш бўлмайди. Ушбу туркум хонандалар ансамбли томонидан куйланганда олтинчи тарона яккахон хонанда ижроси билан бошланса, асарга ўзига ҳос ёқимлилиқ, мантиқий хулоса ва яқунловчи характер беради.

Тароналар матн ихчамлиги ва куй оҳангининг асосий шўъбаларга нисбатан кичиклиги билан ажралиб туради. Шу билан бирга тароналарнинг муҳим вазифалари борки, булар мақомлар ижросида алоҳида ўринга эга. Тароналарнинг биринчи вазифаси асосий шўъбалар орасида боғловчилик бўлиб, мақомлар ижросида туркумлилик ҳосил бўлишида муҳим аҳамият касб этади. Иккинчи вазифа ранг-баранглик. Яъни оғир-вазмин мақомлар орасидаги тароналар енгил, ихчам, куй йўлидаги ўзига ҳос ҳаракатчан хусусияти билан бир хилликни олдини олади. Учинчи вазифа етакчи ҳофизларга дам бериш. Бу хусусият айнан мақомларга тааллуқлидир. Чунки мақомлар дастлаб саройларда, хон ҳузурида ижро қилинган. Асосий шўъбаларни устоз ҳофизлар ижро этиб бўлгач, кейинги асосий шўъба ижросига тайёргарлик кўрилган, тароналарни эса шогирдлар ижро этишган.

САРАҲБОРИ БУЗРУК

M. M. $\text{♩} = 72-76$

mf

f 1.

Дил - бар со - гин ма - гви жи - хэ -

ти бу фи - роқ э - миш,

2.

куз - дин Ян - роқ бул - са, ку -

нгул - дин Ян - роқ э - миш? о

о

Жо - ни - мо - о

Тин - мас ха - е - ли ку - ни - ча

күз е - ши кат - ра - дин,

юз со - ри - ни ю - гуз - гу - чи

гул - гун бу - роқ э - миш.

Жо - ни

мо - о

III.

Бул -

мас вя - со - ли| бир - ла ку - нгул дар -

ду до - ги кам, ул

туй - ма - гур - да, ваҳ, не ба - ло иш - ти -

ёқ э - миш.

е - рам - мо жо - но -

ни - мо

Жо ни мо
 Кон боғ - ла -
 ди жи - гар - ла - ри ул гвм - за
 зах - ми - дил,
 Чи - ну Хи - то - да не - ча - ки
 о - ху қа - роқ э - миш.

Е -
 дек бұ - йым - ни эг - ди қо - шинг
 бо - ри ғам би - ла
 ким, эг - ри -
 лик - дя дьв - ри қа - мар ич - ра
 ток э - миш.
 Буз - ди қа -

ро че рик би лан кунг лум ви
 до я тин ул куз ки
 турк лар дек и ши та ла
 мок э миш
 е ра мя
 VII
 Лут фия Хи рия да қол ма ди
 шеъ ринг га муш та рия
 е ро

е - ра мей. Лз - ми Хи -
 жоз қил - ки, ма - қо - минг И -
 рок э - миш. о
 жо - ним
 о е - ра о жо -
 ним - мо е -
 рам - мо жо - но - ним
 мо о
 а си рингмен

1. 0 Лут-фия, Хи-рий-да қол-ма-ди
 шеъ-ринг-га муш-та-рий,
 2. 33 - ми Хи-жоз қил-ки, ма-қо-
 миғ И-рок-э-миш. 0 0
 жо
 ни мо 0
 атасса 0

ТАРОНА I

М М $\text{♩} = 100$
 Не фикре-ким се-нинг

Фик - ринг э - мас, ул -
 фикр э - рур бо - тил,
 не ум - ре - ким у - тар сен -
 сиз, э - рур ул ум -
 рин бе - хо - сил
 Жа - фо у жав - рид тап - ри -
 дин э - рур - сен ас -
 ру кўп во - қиф, ва - фо - у
 меҳ - р(и) рас - ми - дин
 бу - лур - сен ас - ру кўп го -

Фил.

Ку - ёш янг -

лиг ю - зиг(у) - га мен -

ду - рур - мен во - ла - у ҳай -

рон, ду - рур - мен - во -

ла - у ҳай - рон, ян - ги ой -

дек қо - шинг - га мен

ду - рур - мен о - ши - ку мо -

Аил Ке - чур - дунг о -

ю Аил - ни мас - ту бе - худ -

лиг би - ла Бо - бир,

не ча гаф - лат би - ла умр
 ст - ка - рур - сен,
 не - ча кун, ой, аил атасса

ТАРОНА II

M.M. ♩=112

Жо - ним - да ме -
 нинг, жо - ним - да ме - нинг ха - ё - ти ся
 жо - ним сен = сен, жо
 ним сен = сен, е - реа жис -
 ним - да ме - нинг, жис - ним - да ме
 нинг ру - хи ра во -
 ним сен = сен, жо ним сен =

сен е - рея. Бо - бир - ни се -
 нинг - дек, Бо - бир - ни се - нинг - дек,
 уз - га йуқ э - ри а - зи -
 зин, э - ри а - зи - зин, э -
 рай, ал - қис - са - ки ум - ри, ал -
 қис - са - ки ум - ри жо - - - ви - до -
 ним сен = сен жо -
 ним сен = сен е - рея. атасса

М.М. ♩ = 104

ТАРОНА III

Ме - о - Аю ба су - и
 хо - ня (хам), эй, э - тан - гасг

хил - ват хо - на - (х)ам. эй,
 э, бах - ри шу - мо, жо - но - на (х)ан, эй
 э, бах - ри - шу - мо жо - но - на - (х)ам эй
 э, тан - хо би - ё, тан - хо би - ё
 эй э, пис - та да - хо - ни
 ман би - ё эй э, рус - та за -
 бо - ни ман би - ё эй атасса

М. М. $\text{♩} = 118 - 120$

ТАРОНА IV

Жо - ни - ман, ер, жо -
 но - ни - ман, жо - но - ни,
 ер, ге - пар - во - йи - ман.
 То ту на - бо - ши ё ри -

ман, со - мон на -
 е - бад ко - ри - ман атасса

ТАРОНА V

M.M. ♩ = 160
 M.M. ♩ = 100

Хаж - ринг -

да, зя ер, ко - рим

фи - гон - дур, тин - май

ку - зим - дин аш - ким

ра - вои - дур. Ая - ла

та - рах - хум мен - га

ни - го - рим, ах - во

ли зо - рим сен га

а-ён дур. Ул ло-ла янғ-лиғ бағ-рим да қат-қат, боз ус-ти-на боз боз ус-ти-на боз доғ-лар ни ҳон-дур. Гул-дек ю-зинғ-ни иш-қи-да Нис-бат Бул-бул-га ўх-шаш ко-ри фи-гон дур. atassa

ТАРОНА VI

Ҳам - чун ху-боб

бе - қа - ро - рам,
 иш - қи ту - кард хо - ру - зо -
 рам, ай - қа - сам ба чаш -
 мо - ни си - ё - хат,
 Жус - ту ди - гар ка - се на - до -
 рам о ё - ри ва - фо -
 до - рие), хай - ро - ни ту ман,
 му - ни - су гам - хо - р/у/ кур -
 бо - ни ту - ман. хай ё -
 ра - мей о
 е ра мо
 жо на мо.

atacca

САРАХБОРИ РОСТ

Рост мақомининг ашула бўлими ҳам Сарахбор туркуми билан бошланади. Сарахбори Рост барча Сарахборлар сингари вазмин, оғир куй ҳаракатига эга. Сарахбори Рост туркумида оҳанг тузилишидаги ўзига хослик шундан иборатки, ушбу шўъбада тўртта намуд бирин-кетин ижро этилади.

Мақомлар номланишида уларни қайси доира усулида ижро этилиши аҳамиятли. Одатда мақом туркумининг номи унинг қандай доира усулида ижро этилиши ва қайси мақом (лад)га тегишли эканидан далолат беради. Масалан, Сарахбори Рост¹⁵ туркумининг номланишида Сарахбор – усул (ритм) номи, Рост – Рост мақомига тегишли эканини англатмоқда.

Сарахбори Бузрукни таҳлил этишда айтиб ўтганимиздек, шўъба¹⁶ларнинг куй тузилмалари асар ижро этиладиган ғазал матнидаги байтлар (икки мисра) орқали ажратилади. Мақом санъатида ҳар икки мисра – бир хат деб юритилади. Мазкур шўъба шоир Муниснинг “этиб” радифли ғазали билан ижро этилган. “Ғазалнинг биринчи байти матлаъ (арабча “бошланма”, “чиқиш”) деб аталиб, ундаги мисралар ўзаро қофияланади, қолган байтлардаги жуфт мисралар матлаъга қофиядош бўлади”¹⁷. Ушбу ғазалнинг матлаъ қисми Сарахбори Ростда биринчи хат ҳисобланади. Биринчи хат – даромад деб аталади ва асарнинг бошланғич пардаларида куйланади.

Мисол:

Қилди кўзум қаро мени ғам тийра ҳол этиб,

Хуршеддек ёрут ани арзи жамол этиб.

Ушбу ғазал ишқ мавзусидаги ғазаллар сирасига кириб, дастлабки байтнинг баёни куйидагича: Мазкур байтнинг биринчи мисрасида маъшуканинг ҳижронидан ошиқ ҳоли тийра (ҳира, қоронғу) бўлгани ва шу сабабдан кўзлари қора рангдалиги ифодаланган. Иккинчи мисрада эса шоир ёрнинг жамолини куёшга таққослаб, қаро бўлган кўзларини ана шу ёруғлик билан нурафшон қилишини сўрамоқда. Шунингдек, хонандалар томонидан куйланган сўзсиз (ҳанг) ижронинг ошиқ дардини кўрсатиб бераётганлиги асар маҳобатини янада оширади. Юқорида айтиб ўтганимиздек мазкур байт асарнинг

¹⁵ Шашмақом ўзбек ва тожик халқларининг номоддий маданий мероси бўлганлиги учун, мақомлар тожик тилида қандай аталса, шундай номлаш одат тусига кирган. Шундай бўлса-да, мақомларнинг номини ўзбек тилига ўгириб айтиш ҳам хато ҳисобланмайди. Мисол учун, Сарахбори Рост – ўзбек тилида Рост Сарахбори деб юритилади.

¹⁶ Шўъба – арабча “қисм”, “тармоқ” деган маънони англатади. Мақом истилоҳида шўъбалар мақомларни ташкил этувчи асосий қисмлар демакдир.

¹⁷ Сафо Матжон, Шарофжон Сариев. Ўзбек адабиёти. Тошкент.: 2009. 34-бет.

даромад қисми бўлиб, шўъбалар тузилишида даромад қисмидан сўнг миёнхат қисми ижро этилади. Сарахбори Ростда миёнхат куйидаги байтда келади:

*Мардумларим юзига ёпиштиму ё магар,
Машшота зеб берди мунга ани хол этиб.*

Ушбу байтда ошиқ: “Мардум”, яъни кўз қорачиғи ёрнинг юзига ёпишдимми? Ёки машшота¹⁸ улардан хол ясаб, маъшуканинг юзларига оро бердимикан?” – демоқчи бўлган. Байтда шоир муболаға санъатидан оқилона фойдаланган ва ўзининг маъшуқага кўп термулганидан кўз қорачиқлари ёр юзида холга айланаётганини хайрат билан ифодалаган. Айниқса, ижродаги ҳангларнинг (сўзсиз ижро) аёллар томонидан куйланганлиги ошиқ дардини юксак даражада тафаккур қилишга имконият яратади.

Кейинги байт ҳам асарнинг ўрта пардаларида ижро этилади яъни, миёнхат кейинги хатда ҳам давом этади:

*Жисмим гаминг тоши била кўйингда бўлди гард,
Қил сарфароз гоҳи ани поймол этиб.*

Байтда ошиқнинг бутун вужуди ёрнинг ишқида ғам билан тўлиб, чанг (гард) бўлиб кетганлиги, энди у чангни оёқлари билан топтаб – чангитиб, гоҳ-гоҳида баландларга кўтариб, ошиқ жисмини сарафроз этиши шоирона ифодаланган. Бу мисралар ижродаги ҳанглар орқали яна ҳам жозибали кўринади. Айниқса, сўзсиз ижронинг бошқа шўъбаларда ҳам учрайдиган машҳур куй оҳангидан фойдаланилганлиги, ошиқнинг сўз билан ифода этиб бўлмайдиган ички туйғуларини очиб беради.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, Сарахбори Рост шўъбасида Дунаsr қисми кўзга ташланмайди. Яъни асарнинг даромад қисмидаги куй жумласи бир октава юқори пардаларда такрор ижро этилмайди. Баъзан намудлар мақомларда Дунаsr қисми сифатида ижро этилади. Мазкур шўъбада ҳам шундай ҳолат кузатилиб, Миёнхат жумласидан кейин дастлаб чолғучилар ансамбли, сўнг хонандалар томонидан Сегоҳ намуди ижро этилади:

*Ишқимни айла тарк дединг, мақсадинг недур?
Мундоғ мени мукаллафи амри маҳол этиб.*

---

¹⁸ Машшота – зеб берувчи, пардозчи.

Байтнинг маъноси шундай: сен менга ишқимни тарк айла дейсан, менга бундай мушкул, ҳеч бир мукаллаф¹⁹ бажара олмайдиган амрни беришингдан мақсад нима? Шоир ушбу байтда маъшуқа берган топшириқни бажара олмаслигини билгани ҳолда ёрнинг амридан таажжубланиб, “мақсадинг не?” дея ёлвориб мурожаат қилмоқда.

Мазкур мисралар сўнгида ҳанглар ижро этилиши байтнинг яна ҳам ёрқинроқ ифодаланишига олиб келади. Юқоридаги байт Сегоҳ намуди оҳангларида дардли куйлангач, худди шу байт такроран Ушшоқ намудида ижро этилади. Бу хусусият байтнинг маъносини тингловчига аниқроқ етиб боришига хизмат қилади.

Ҳар бир намуд маълум шўъбанинг бошланиш куй жумласидан олиниб, намуднинг номи қайси шўъбадан олинганлигидан далолат беради. “Масалан, Намуди Ушшоқ – Насри Ушшоқдан, намуди Дугоҳ – Дугоҳи Ҳусайнидан, Намуди Ораз – Орази Наводан, Намуди Сегоҳ – Насри Сегоҳдан, Намуди Баёт – Насри Баётдан, Намуди Уззол – Насри Уззолдан, намуди Муҳаяри Чоргоҳ – Насри Чоргоҳдан олинганлиги маълум”²⁰.

Сарахбори Рост шўъбасидаги Сегоҳ намуди “Насри Сегоҳ”нинг бошланиш куй жумласидан олинганлиги учун ҳам намудга Сегоҳ номи берилган. Намуди Ушшоқ ҳақида ҳам шундай фикр юритиш мумкин.

Юқорида айтиб ўтганимиздек Сарахбори Ростда Сегоҳ ва Ушшоқ намудларининг сўз матни бир хил, яъни бир байтда ижро этилади. Бир байтнинг икки хил оҳангда ижро этилиши ошиқ дардини ифодалаш билан бирга, сўзнинг кўзга ташланмайдиган маъноларини очиб беришга хизмат қилади.

Ушшоқ намудидан сўнг тингловчи учун илғаб олиш осон бўлган намуд: Уззол намуди янграйди. Ушбу намудда “Уззол” сўзининг маъносидан келиб чиқиб, куй оҳангида “пастга сакраш” кузатилади. Бу куй жумласи қуйидаги байт билан ижро этилган:

Бер файзи шоми ийд қошинг аксидин манга,

Ёқут ранг май шафақида ҳилол этиб.

Мазкур байтда шоир ташбех санъатидан усталик билан фойдалангани ҳолда ёрнинг қошини ярим ойга ўхшатмоқда. Одамлар байрам (ийд) кунини ой чиқишига қараб белгилаганлари каби ошиқ учун ҳам ёрнинг қошини кўрган вақтдан бошлаб,

¹⁹ Болалик ёшидан ўтиб, эркак ва аёллик давридаги ҳар бир мусулмон киши (Ислом динига эътикод қилувчи) – мукаллаф ҳисобланади.

²⁰ Исҳоқ Ражабов. Мақомлар. Санъат. –Тошкент.: 2006. Б- 183

байрам бошланишини тушунтирмакда. Ижрода эса иккинчи мисрадаги оҳанг баланд пардада куйлангани маъшуқа жамолини кўришга муштоқ ошиқ ҳолатини тасвирлайди.

Юқоридаги байт ҳам такроран, яна бир бор куйланиб, энг чиройли намуд ҳисобланган Мухаяри Чоргоҳ намудида ижро этилади.

Кейинги байтнинг биринчи мисраси Сарахбори Ростнинг энг юқори пардаларида ижро этилиб – авж ҳисобланади.

Авж:

Топдим муҳаббат аҳли аро сурх рўйлиг...

Иккинчи мисра эса аста-секинлик билан ўрта пардаларда куйланиб, оҳанг асарнинг бошланиш пардалари томон ҳаракатланади.

Қонлиг сиршик чеҳраи зардимни ол этиб.

Мазкур икки мисранинг яхлит мазмуни бундай: Кўзимнинг қонли ёшларидан сариқ юзларим қизил тусга кирди ва муҳаббат аҳли орасида қизил юзлик бўлдим.

Сўнги байт эса Фурувард – туширим қисми ҳисобланади ва бошланғич пардада яқунланади.

Фурувард:

Мунисга ҳар неча гами ҳажринг ҳужум этар,

Дафъ айлар они ёди нишоти висол этиб.

Фурувардда куйланадиган байтда шоир ўзининг ошиқлик даражасига нисбат беради ва: Хижроннинг гами Мунисга ҳар қанча ҳужум қилмасин, бу ғамларни дафъ этади. Чунки унда (ошиқда) сенинг васлингни ёд этишдан оладиган завқ ва куч бор, дейди.

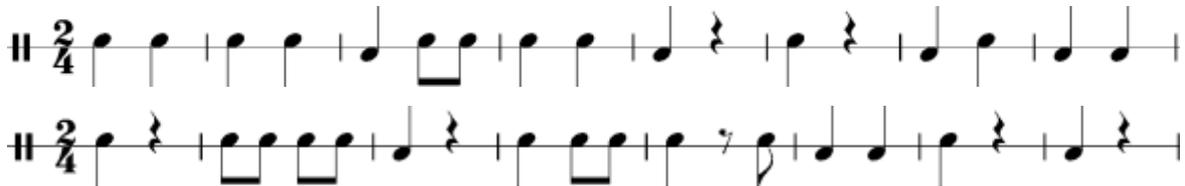
Сарахбори Рост шўъбаси куйлангач, кейинги асосий шўъбага ўтишдан аввал тароналар ижро этилади.

Сарахбори Ростнинг биринчи таронаси Фурқатнинг “Менинг” радибли ғазали билан ижро этилади. Ушбу таронанинг доира усулини турлича ижро этиш мумкин. Қуйида келтириладиган доира усули нотацияси икки манбага асосан ноталаштирилди. Биринчиси, Юнус Ражабий тўплаб, ноталаштирган олти жилдлик Шашмақом (Тошкент, 1966-1975) китобида берилган намуна. Иккинчиси, Ўзбекистон Радиоси ҳузурида Юнус Ражабий раҳбарлигида 1959-йилда ташкил этилган мақом ансамбли томонидан ижро этилиб, грампластинкаларга ёзилган аудиоёзув. Иккала манба солиштирилиб, доира усули имкон даражасида амалий ижро йўлига мос қилиб ёзилди. Мазкур тарона

бошланишида доира усулининг бешинчи ва олтинчи тактлари тушириб қолдирилади. Лекин кейинги жумлаларда усулга тўлиқ тушиб ижро этилган.

Мисол:

1- тарона. Унинг доира усули:

3- тарона. Унинг доира усули:

*Жафосин чекмайин бўлмас муяссар санга, жаноним,
Юракка дарди тегмай, таъсир этмас оху афгоним.
Қошинг бир гамзаси то тўқдики ушшоқ-қонини,
Кўзин майдонида саф-саф томошо қилди мижгонинг.
Увайсий, ёда кўрсатмай хижо бўлган таалуқот
Аларни зарқ этар тўфон ўлуб бу чашми гирёнинг.*

Сарахбори Ростнинг тўртинчи таронаси ҳамда супориш²¹ и тожик тилидаги шеърлар билан куйланган. Шашмақомдаги мақомларнинг сўз матнлари орасида форс-тожик тилидаги шеърларнинг мавжудлиги ушбу дурдона асарлар мажмуи икки халқнинг: Ўзбек ва тожик халқларининг номоддий-маданий мероси эканлигидан далолат беради. Бундан ташқари, устоз ҳофизлар мақомларни ижро этишда даврадаги тингловчиларга ҳам эътибор берганлар. Уларнинг таъби ва савиясига қараб, мақомларни шеърини вазни бир хил бўлган бир неча ғазаллар билан ҳам ижро этишган. “Ўзбекча ғазаллар танланганида Навоий, Фузулий, Хувайдо, Машраб, Амирий, Муҳаййир каби шоирларнинг ғазалларидан кўпроқ фойдаланиларди. Хоразмда эса Мунис ва Огаҳийнинг ўзбекча ва тожикча ғазаллари мақом ҳофизлари репертуарида катта ўрин тутарди”²².

4- тарона. Унинг доира усули:

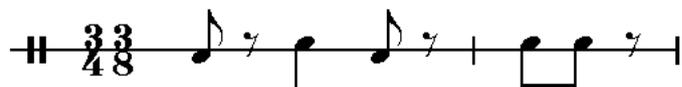
*Пеши ки равам назди ки равам,
Аз баски дилам сийи ту бошад.
Аз нозу ситам васли ту ба ман авло-авло,
Рўят бинамо то гул руяд саҳро-саҳро.
Оташ ба дарун, синаам хирмон-хирмон,
Хунобаи хар ду дидаам дарё-дарё.*

²¹ Супориш – топширув. Мақомларнинг асосий шўъбалари якунида, кейинги асосий шўъбанинг куй тузилишига ўтиш учун восита вазифасини бажаради.

²² Исҳоқ Ражабов. Мақомлар. –Т.: Санъат. 2006. Б- 210

Тўртинчи тарона ижро этилгандан сўнг, доира усули ўзгариб, супориш қисми Талқин доира усулида куйланади ва Сарахбори Рост шўъбаси яқунланади. Кейинги туркум – Талқини Ушшоқ, яъни талқин доира усулида ижро этилгани учун супориш қисми ҳам ана шу доира усулида ижро этилган.

Супориш:

Тарки хома кардему қаландар гаити

Маро дар ёб хай дўст-хай дўст

Шодийи дили ёрон боғ диги дўст

Дил аз чаро канам ки

Хулқи ту накўст ту

Ман туро садқа.

САРАХБОРИ РОСТ

М. М. $\text{♩} = 63$

Қил - ди қў -
зум қа - ро ме - ни ғам тий - ра ҳол э - тиб,
хур - шел - лек ё - рут а -
ни ар - зи жв - мол э - тиб,
Мар - дум - ла - рин ю - зи - га ё -
пуш ти - му. ма - гар, Маш -

шо - та зеб бер - ди мун - га о - ни
 хол э - тиб. 3
 жо ни мо Жис -
 мим га - минг то - ши би - ла ку - яинг - да
 бул - ди гард. о о
 қил сар - фа - роз го - хи а -
 ни по - ян - мол э - тиб. о
 оя жо ни мо о
 о о о о жо

ней о
 жо ним о IV.
 Иш-ким ни ай-ла тврке-динг,
 мак-са-динг не-дур? Муу-дог не-
 ни му-кад-ла-фи ам-ри ма-хол а-
 тно.
 жо ни
 мо

жо - ним
 Иш - ким - ни ай - ла тарк де - динг, мақ - са -
 динг не - дур? о Мун - дог ме -
 ни му - кал - ла - фи ам - ри ма -
 хол э - тиб.
 VI 1.
 Бер фай - зи шо - ми илд қо - шинг
 ак - си - дин ман - га,
 кү - ли ранг май ша - фо - ки да хи -
 лол э - тиб. о хо,
 Бер

фая - зи шо - ми няд та - ко - шниг ак - си -
 дни ма - нга, е - кут раиг
 мая шв - фо - ки да хи - дол э - тиб.
 о е - ра - мя VII.
 1. Топ - дни му -
 хаб - бат ах - ли а - ро сур хи
 руди - лиг, о о
 е - ра - мя Кон - лиг си -
 ришк чех - ра - и зар - дим - ни ол э -
 тиб о
 о

VIII 1

ре Му - нис - га хар не - ча га - ми
 хвж - ринг ху - жум э - гар,
 дафъ ай - лар
 о - ни е - ди - ни шо - ти ви - сол э -
 тиб. о о о
 о жо - ним мо. атасса

ТАРОНА I

M.M. $\text{♩} = 104-109$

Ю - зу зул - финг

фур - кя - ти дин,
 эя ди - ло - ро - мим ме -
 инг, инг - ла - моқ - дин

бир - ла кеч - гай
 субх - и - ла шо - мим ме -
 нинг. йук э - рур
 о - со - йи - шим хо - линг
 га - ми - дин ке ча - лар,
 нэй - ла - йин талх ул -
 са бу тар - ёк -
 дин ко - мим ме - нинг Хо -
 ки по - йи - ни фи - до -
 си жок ў - шал қо - сид -
 ни ким ет - ку - рур
 бул - са жо - но бинг -

га бу пой_го_ мим ме_
 нинг Ая ла_ динг аз_
 ми са_ фар, қол_ дим а_
 гар_ чи тер_ му_ либ,
 сен би_ ла кет_ ди ба_
 ро_ бар саб_ ру о_ ро
 мим ме_ нинг. Не_ га
 бул_ бул_ дек фи_ го_
 ну кум_ ри_ дек чек_ мая на_
 во, сен_ дан вй_ ру Фур_
 қат, эй сар_ ви
 гул_ ан_ до_ мим ме_ нинг.

ТАРОНА II

M. M. ♩ = 104 - 108

Го-фул ул-ма,
 ай со-қий, гул чо-ғий га-
 нимат тут, ивқ-ти айи э-рур бо-
 қий, ол ча-ғир, ке-тур, бот
 тут, Бу на-си ха-тим ан-
 ла, е-рей, не би-лур ки-ши энг-ла, е-рей,
 не бу-лур э-кан тонг-ла,
 сен бу-қун га-ни-мат тут,
 хуш ту-рур ви-со-ли
 ер, ли-ла бул-ма-са дой-
 ер, бул-са ис-ли э-ти
 бор, дав-ла-ту са-о-дат тут.

ТАРОНА Ш

M.M. $\text{♩} = 118$

Жа - фо - син чек -

ма - вин бул - мас му - яс - сар сен -

га, жо - но - нин ю - рак - ка дар -

ди тек - май, таъ - сир эт - мас о -

ху аф - го - нин Қо - шинг бир гам -

за - си то - тук - ди - ки уш - шоқ

қо - ни - ни, кў - зинг май - до -

ни - да саф - саф та - мо - шо қал -

ди миж - го - нинг У - вай - сел, е -

да кўр - сат - май ҳи - жо бул - гап

то - ал - лу қот, а - лар - ен гарқ э - тар ту -

фон у - луб бу чаш - ми гир - е - нинг.

affassa

ТАРОНА IV

М. М. ШИКА-ІСА

Пе - ши ки ра -

вам, наз - ди ки ра - вам, аз бас - ки ди -

лам су - йи ту бо - шад, эй Лаз

чо - зу си - там аз - но - зу си - там вас -

ли ту ба ман, ай - ло = ай - ло э -

рай эй э - ра - мей

сар - ви - но - за - мей, э - рея ру -

ят бина мо, ру - ят бина мо, то

гул ру - яд, сах - ро = сах - ро э -

рея эй э - ра - мей,

сар - ви но - за - мей, э -

рея. О - таш ба да - ру - ни, о - таш ба ду

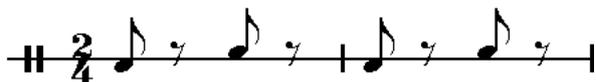
ру_ни, си_на_ам хир_мон, = хир_мон,
 е_рея ху_но_ба_н хар_ду ху_но_ба_н хар_ду
 ди_да_ам дар_е = дар_е е_рея, эй,
 е_ра_мей сар_ви
 но за_мей е_рея. Супориш

M.M. ♩ = 84 - 88
 M.M. ♩ = 144 - 152

Тар_ки хо_ма кар_да_му қа_лан_дар_гаш_там, ма_ро_лар_еб, хая_дуст = хая_дуст.
 Шо_ди_ди_ли е_рон бо_ги_ди_ли_дуст,
 дил_аз_ту_чв_ро ка_нам_ки хул_ки_ту_на_куст
 ман_ту_ро_свд_қа.

САРАХБОРИ НАВО

Сарахбори Наво Саккокийнинг “қани?” радифли ғазали билан ижро этилади²³. Сарахбор доира усули одатда “бак” билан бошланади. Лекин Сарахбори Наво шўъбасининг куй йўлига мос келиши учун, усул “бум” билан бошлангани мақсадга мувофиқ:

Биринчи байт (биринчи хат):

Сентек жаҳонда кўзлари айни бало қани?

Ментек анинг балоси била мубтало қани?

Ушбу байтда шоир: Маъшуканинг кўзларидек жоду кўзлар бутун жаҳонда ягона ва бу нигоҳга ҳеч ким менчалик мубтало бўлмаган, демоқчи. Саккокий бу ғазалда тажоҳули ориф шеърий санъатидан усталик билан фойдаланади. Чунончи, жаҳонда ёрнинг кўзларидек айни бало йўқлиги ҳамда ўзидек бу балога гирифтор бирор кимса топилмаслигини билгани ҳолда, билмасликка олади ва ҳар байтнинг сўнгида “қани?” деб мурожаат қилади. Мазкур байт асарнинг бошланғич пардаларида ижро этилади ва даромад қисми деб аталади. Даромад – ашула бўлимидаги шўъбаларнинг чолғу муқаддимасидан сўнг ижро этиладиган дастлабки байти бўлиб²⁴, асосан таянч пардадан бошланади.

Кейинги байт асарнинг ўрта пардаларида куйланиб, шўъбанинг миёнхат қисми ҳисобланади. Мақомларнинг ўрта пардалари – миёнпарда деб ҳам номланиб, “миён” – тожикча “бел” , “ўрта” деган маъноларни билдиради. Сарахбори Навода миёнхат куйидаги байт билан ижро этилади:

Ириннинг ақиқи гарчи жаҳонда ягонадур,

Чеҳрам менгизли ҳам яна бир қаҳрабо қани?

“Ирин” – бу лаб²⁵, “ақиқ” эса ёқутнинг энг юқори сифатга эга тури. Шоир ушбу байтда маъданшунослик атамаларидан фойдаланиб, сўз ўйини ишлатади. Яъни, “Сенинг лабингдек қимматли лаъл, ёқут дунёда топилмайди, лекин сениннг ҳажринг

²³ Ушбу ғазалнинг айрим байтлари мазмунини ёритишда Ўзбекистон халқ ҳофизи Маҳмуджон Тожибоев фикрларига таянилади.

²⁴ Мақомларнинг даромад қисми баъзан ханглар билан ҳам бошланиши мумкин.

²⁵ Ирин сўзи лабни ифодалаш билан бирга, “ғазал”, “куй” маъноларида ҳам ишлатилган. Лекин бу маънолар байт мазмунига тўғри келмайди.

ила сарғайган менинг юзимдек қахрабо ҳам ягона” – демоқчи. Қахрабо – хира ва сарик тусли маъдан.

Миёнхатдан сўнг, Дунаsr қисми ижро этилади. Дунаsr – мақомларнинг бошланғич ашула жумласини бир октава юқори пардада такрорланиши демақдир. Ушбу қисм миёнхатда ижро этилган байт билан куйланиб, ҳанглаp воситасида кейинги қисмга уланиб кетади.

Сарахбори Наво шўъбасида дунаsr қисмидан сўнг бирин-кетин намудлар ижро этилади. Дастлаб Ораз намуди куйидаги байт билан куйланади:

*Кўзни губор тутти фироқингда йиғлаю,
Ирнинг тузиндин ўзга анга тўтиё қани?*

Биринчи мисрада: “Сенинг фироқингда йиғлай-йиғлай кўзлар хира тортди” – дейилмоқда. Иккинчи мисрада эса хиралашган ошиқ кўзига фақат маъшуканинг лаъбидан томган “асал”гина тўтиёдек даво бўла олади, деган мазмун ҳосил бўлади. Халқ табобатида тўтиё ўсимлигини қайнатиб-илитилган суви кўз хиралигини даволашда қўлланилган. Иккинчи мисрадаги “тузиндин” сўзи туз, яъни “тўғри”, “ҳақ” маъноларини англатиб, ёр (Аллоҳ)нинг ҳақ марҳамати (оятлар) назарда тутилмоқда.

Ораз намудидан сўнг, Наво намуди ижро этилади. Ушбу намудлар оҳанглари бир-бирига силлиқ боғлангани боис кўп ҳолларда бирин-кетин ижро этилади. Шўъбаларнинг тузилишида намуднинг ўзидан кейин келадиган намуд билан силлиқ боғланиши, куй оҳангининг мос келиши ва тингловчининг қулоғига ғализ эшитилмаслигига эътибор берилган. Ана шу қоидаларга биноан мақомларда намудларни гуруҳ шаклида қўлланилиши мақомшунос олим Исҳоқ Ражабовнинг “Мақомлар” китобида куйидагича тартибда келтирилади:

Намуди Уззол – Намуди Мухаяри Чоргоҳ;

Намуди Ушшоқ – Намуди Уззол – Намуди Мухаяри Чоргоҳ;

Намуди Ушшоқ – Намуди Мухаяри Чоргоҳ;

Намуди Сегоҳ – Намуди Ушшоқ – Турк;

Намуди Сегоҳ – Турк;

Намуди Сегоҳ – Намуди Наво – Намуди Ораз;

Зебо – пари – Намуди Мухаяри Чоргоҳ;

Зебо пари – Намуди Наво;

Намуди Ораз – Намуди Наво ёки аксинча;

Намуди Баёт – Намуди Наво;

Намуди Мухаяри Чоргоҳ – Намуди Дугоҳ.

Наво намудининг ўзига ҳос хусусияти шундаки, ушбу намуднинг куй оҳанги ўта мунгли эмас. Мазкур намудда қўлланиладиган нола ҳам мақом ижрочилигида жуда машҳурдир.

Наво намуди:

Лаълинг шароби бўлди кўнгул дардина даво,

Бул дард жонга етти, вале ул даво қани?

Байт мазмуни: Сенинг лабингдан томаётган ҳаётбахш томчилар дардманд кўнгулларни жонлантиради, мени умрим ҳам тугаб, жон танани тарк этиш арафасида турибди аммо, ўшал даводан – лабинг “шароб”идан дарак йўқ. Шу ўринда шароб сўзи хусусида қисқача тўхталиб ўтамиз. Қадимдан мусулмонлар кўп соҳалар қатори доришунослик илмига ҳам асос солганлар. Ўсимликлардан тайёрланган дорилар одатда аччиқ бўлиб, истеъмол қилиш қийин бўлган. “Дорини ичишни осонлаштириш учун унга ширинлик қўшилган ва суюқ ҳолда тайёрлаш ҳам биринчи бўлиб мусулмонларнинг ақлига келган. Улар бундай дориларни шароб деганлар. Фарбликлар ўша номни бироз ўзгартириб, “сироп” деб аташади”.²⁶ Бундан ташқари, шароб тасаввуф таълимотида Аллоҳнинг ишқи маъносини ҳам билдиради. Камолга етган кишининг қалби эса, қадах деб юритилади.

Кейинги қисм Наво намудининг давоми ўлароқ авж ҳисобланиб, асарнинг энг юқори пардаларида ижро этилади. Ғазал мазмунидаги энг юқори нуқта ҳам айнан мана шу байтдир.

Авж:

Юзумни олтин этди сенинг ишқинг эй, санам,

Мундоқ бақирни олтин этар кимё қани?

Байт мазмуни: Сенинг ишқинг, фироқинг юзимни шу даражада сарғайтирдик, чеҳрам олтинга айланиб қолди. Сенинг ишқингга дучор бўлмасимдан аввал, юзим оддий мис танга каби эди. Мисни олтинга айлантирувчи кимё, яъни сенинг ишқинг мени юксак мақомга олиб чиқди.

Мумтоз адабиёт намоёндалари ўз ғазалларида ақл бовар қилмас ишларни амалга ошириш омили сифатида “кимё” сўзини қўллашган. Бугунги кунда кимё –

---

²⁶ Шайх Муҳаммадсодиқ Муҳаммад Юсуф. Олам ва одам, дин ва илм. – Тошкент.: 2019. Б-195.

маъданшунослик фани деб тушунилади. Бундан ташқари, кимё муайян фалсафий таълимотни ҳам ифодалайдики, қалам аҳли бежизга ушбу атамага таянмаган.

Инсон мукамал мавжудот бўлгани ҳолда, комил бўлиб яралмайди. Аслида ўзаги бир бўлган ушбу икки сўз мутлақо турли маъно англатади. Инсон комиллик даражасига етиши учун бир неча босқичларни босиб ўтиши, меҳнат қилиши, машаққатларга бардош бериб, уларни сабр ва илм орқали енгиши лозим. Бунда, инсон аввало ўзини ва ўзини яратганни таний олиши, икки дунё ҳақиқатларини тўлақонли англамоғи даркор. Инсон зоти бу илмларни эгаллаши, амал қилиши ва комил инсон бўлиши – ақл бовар қилмас тушунча. Бунинг учун инсон дунёвий ҳою-ҳавас сифатлари билан тўлган қалбини тозалаб, уни соф, нафис сифатлар билан банд қилиши керак. Бу худди мисни олтинга айлантиришдек мушкул ишга ўхшайди. Ана шундай вазифани амалга ошириш таълимотини аждодларимиз – кимё деб аташган.

Имом Муҳаммад Ғаззолий ҳазратлари ўзининг “Кимёи саодат” асаарида шундай дейди: “Инсон мужоҳада, яъни риёзат ва ибодат бирла жамоли бокамол давлатига муяссар бўлғусидир. Ул кимёким, мис ва бирижни (бронзани) соф олтин даражасига етказиш мартабасига еткурмак душвордур ва ҳар киши ҳам кимёгарлик ишини билмас. Мунга ўхшаш бу кимёким, инсон гавхарини бахойим (ҳайвонот) сифатлари, кудурат ихсосиятидин (хиссиётларидин) малоика (фаришталар) сифатлари сафо ва нафосатига еткургайки, афсофи ҳамида бирла саодатини топгай”. Ислом динининг хужжати бўлмиш Ғаззолий ҳазратлари ҳам кимё илмини мураккаблигини тушунтириб, инсон уни эгаллабгина, икки дунё саодатининг насибадори бўлиши мумкин деб ҳисоблаганлар.

Сарахбори Наво туркумининг авж қисми сўзсиз ижро (ҳанг) орқали яқунланиб, сўнгги байт – фурувард куйланади. Бу қисмда одатда ғазалнинг мақтаъ қисми ижро этилади.

Фурувард қисми сўз манти:

Хуснинг закоти бергали бир қулни изласанг,

Саккокийтек бу дунёда бир бенаво қани?

Байтнинг мазмуни. Хусн ҳам катта неъмат – давлат ҳисобланади. Шариат юзасидан катта давлатга эга бўлган киши ўз бойлигидан фақир-мискин кимсаларга “закот” бермоғи лозим. Закот эса, муҳтож кимсаларга берилади. Агар шундай муҳтож кимсани изласанг, Саккокийдан ўзга бу закотга ҳақлироқ жаҳонда ким бор?

Фуровард қисмида куй аста-секин пастки пардалар томон ҳаракатланади. Иккинчи мисрада асар бошланишидаги куй жумласини эслатувчи оҳанг ижро этилиб, дастлабки пардада асар якунланади.

Сарахбори Наво шўъбаси якунлангач, навбат билан тароналар ижро этилади. Сарахбори Навонинг биринчи таронаси тожик халқ сўзи билан ижро этилган:

1-тарона. Унинг доира усули:

*Эй вай! Мо дар ин шахрем дил побасту ту,
 Эй вай! Шўҳи ман аз ту фигон (ёр) аз дасти ту,
 Эй вай! Бе маховот хуни ошиқ рехти,
 Эй вай! Доду фарёду фигон (ёр) аз дасти ту
 Эй соқий биёр аз чоми май,
 Мутриб наво аз чангу най,
 Бар ман бигў ин қиссаро,
 Аз ман шунав ин нагмаро.
 Бастам дили худ бо зулфи дилдор
 Побаста шудам, бо шиқ гирифтор.
 Чабре макунет бо гам гирифтор
 Раҳме бихуред ба синаафгор
 Эй шўҳи ситамгари чафокор.*

Шашмақомдаги мақомларнинг сўз матнлари орасида форс-тожик тилидаги шеърларнинг мавжудлиги ушбу дурдона асарлар мажмуини икки халқнинг, ўзбек ва тожик халқларининг номоддий-маданий мероси эканлигидан далолат беради. Бундан ташқари, устоз ҳофизлар мақомларни ижро этишда даврадаги тингловчиларга ҳам эътибор берганлар. Уларнинг таъби ва савиясига қараб, мақомларни шеърини вазни бир хил бўлган бир неча ғазаллар билан ҳам ижро этишган.

2-тарона:

*Келдилар карам айлаб кулбам ичра жанонлар,
 Ҳар бириси жонимдан ҳам азиз меҳмонлар.
 Тийра шоми ҳижроним равшан этдилар кундек,*

*Юзларин очиб ҳар ён неча моҳи тобонлар.
Ўлтуруб, қуруб ҳалқа ичгали майи ишират,
Бердилар қадаҳларга мажлис ичра давронлар.
Нўш этиб неча соғар ҳар бири бўлиб сархуш,
Бода тобидин очти юзларин гулистонлар.*

Мазкур тарона Сарахбори Наво туркумига яқун ясайди. Тарона сўнгида, талқин усулида супориш аталмиш қисм ижро этилади. Супориш – топширув ҳисобланиб, яқунланадиган шўъбанинг кейинги шўъбага узилишсиз уланиши учун хизмат қилади ва навбатдаги шўъбанинг доира усулида ижро этилади. Сарахбори Наво туркумидан сўнг Талқини Баёт шўъбаси келгани учун супориш талқин доира усулида ижро этилади. Бундан ташқари, супоришлар яқунловчи хусусиятга ҳам эгадир.

САРАХБОРИ НАВО

М.М. $\text{♩} = 58$ ($\text{♩} = 116$)

1.

Сен . тек жа . хон . да

кўз . ла . ри вай ни ба ло қа . ни?

2.

Мен . тек а . нинг ба . ло . си бив .

ла . муб . та ло қа . ни? Q

The musical score consists of a vocal line and a piano accompaniment. The vocal line is written in a single staff with lyrics in Cyrillic script. The piano accompaniment is written in two staves. The tempo is marked as M.M. with a quarter note equal to 58 (half note equal to 116). The score is divided into two systems, each with a first and second ending. The first system includes the lyrics 'Сен . тек жа . хон . да' and 'кўз . ла . ри вай ни ба ло қа . ни?'. The second system includes the lyrics 'Мен . тек а . нинг ба . ло . си бив .' and 'ла . муб . та ло қа . ни?'. The score ends with a fermata and the letter 'Q'.

нинг а - қи - қи гар - чи жа - хон да я -
 го на - дур, эр - нинг а -
 қи - қи гар - чи жа - хон да я -
 го на - дур,
 Чех -
 рам мен - гиз ли хам я - на бир ках - ра -
 бо қв - ни? хай
 рея,

ер э - е - рея
 о жо - ни мо
 IV.1.
 Лаъ дигъ ша -
 ро - би бул - ди кун - гул дар - ди -
 на да - во, бул двра жон - га
 ст - ти, ва - ле ул да - во қа - ни? о
 V.1.
 Ю - зум - ни ол - тун эт - ти се -
 ни? ниш - қинг, эя св - нам, о
 о мун - доғ ба -
 қир - ни ол - тун я - тар ким - е қа -
 ни?
 о

о о

е - рея эя е - рея

жо ни - мо а - си - ринг ма

но

Хус - нинг зв - ко - ти

бер - га - ли бир кул - ни из - ла - савг,

Сак - ко - кп -

тек бу дун - е - да бир бе - на - во ка - ни?

е хая е - рея

о хва
е рео
жо ни мо о
жо ним. аттасса

ТАРОНА I

М.М. ♩ = 80
Эй - вой. Мо дар ни
6/4 (2/4) (2/4) (2/4)
шах - рем дил, дил - по бас - ти ту,
Эй - вой шу - хи мви вэ ту ту фи - рон
вэ васт ти ту, Эй - вой бе ма хо

вот ху - ни, вой - вой, о - шик, рех - ти,
 о - шик рех - ти эй - вой до - ду фар -
 е - ду фи - гон ер аз лас - ти ту эй.
 Эй, со - кия, би - ер ер аз жо - ми мва,
 ер мут риб, нэво, ер ез чан - гу нва,
 ер бар - ман би - гур, ер, ни қис - са - ро,
 ер, аз ман шу - нав, эй ер ни пав - ма - ро,
 Бас - там ди - ли худ, ер бо зул - фи дил -
 дор, е - рея по бас - та шу - дав - ам
 ер бо ишқ ги - риф - тор, е - рея,
 цаб - ре маку - нед, ер ба - гам ги - риф / -

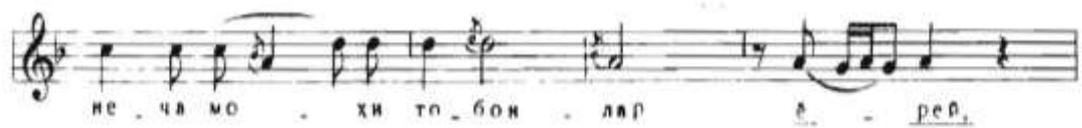
тор, е - рея, Рах - ме би_хурел
 ер, ба си - на - аф - кор е - рея
 эй шў - хи си_там га - ри Ца - фо -
 кор, е - рея ер е - рея, *attacca*

M. M. ♩ = 120

ТАРОНА II

Кел - ди_лар ка - рам ай -
 лаб е - рея, жел - ди_лар ка -
 рам ай - лаб, е - рея,
 кул - бам ич ра жо_нон лар, е - рея
 кул_бам ич ра жо_нон лар,
 хар би_ри си жо_ним - дин, е - рея,

ҳар бири си жо ним дин, е - рея
 ҳам взи зи меҳмон лар, е - рея,
 ҳам взи зи меҳмон лар,
 Ул ту риб, ку-руб ҳал қа е - рея,
 ич го ли ма ли иш рат,
 бер ли лар қа даҳ лар га е - рея
 маж лис ич ра даврон лар е - рея,
 маж лис ич ра даврон лар,
 Тий ра шо ми ҳиж ро ним е - рея
 рав шан ət ли лар кун дек
 юз ла рин о чиб ҳар ен е - рея,

не ча мо хи то бон ляр е рея

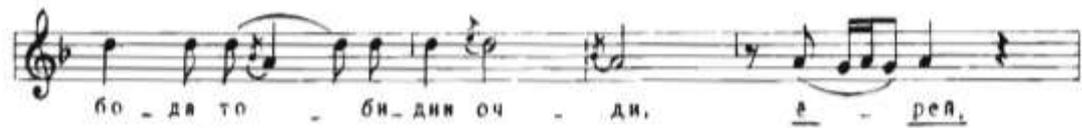
не ча мо хи то бон ляр

Нүш ы тиб не ча со гар е рея

хар би ри бу либ сар хуш е рея

бо да то би дин оч ди е рея

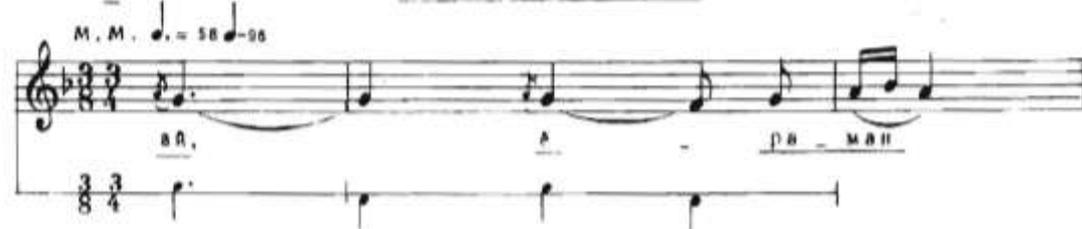
юз ляр ри гу акс тон ляр супориш

M.M. ♩ = 104

о пар во на ма но

M.M. ♩ = 58-96

а а ра ман

а дүст сар ви но зи мей

а жо ни мо

attacca

САРАХБОРИ ДУГОҲ

Сарахбори Дугоҳ Шашмақомдаги Дугоҳ мақомининг ашула бўлимини бошлаб берувчи асосий шўъбадир. Сарахбори Дугоҳ “Дугоҳ” ладидаги “Сарахбор” усулида ижро этиладиган асардир.

Сарахбори Дугоҳ сарахборларга хос вазмин чолғу муқаддима билан бошланади. Мазкур куйдан Фарғона-Тошкент мақом йўлларидаги Чоргоҳ I нинг бошланишидаги ханг (сўзсиз ижро) учун асос сифатида фойдаланилган. Чолғу муқаддимадан сўнг дастлабки байт ижро этилади. Мақомларнинг куй тузилишида ғазалнинг бир байти (икки мисра) “бир хат” деб юритилади. Дастлабки байт биринчи хат бўлиши билан бирга асарнинг Даромад қисми ҳисобланади.

Навоий ҳазратларининг “Ҳолу хатинг хаёлидин...” деб бошланувчи ғазали билан ижро этилган Сарахбори Дугоҳнинг Даромад қисми куйидаги байт билан ижро этилган:

Ҳолу хатинг хаёлидин, эй сарви гулузор,

Гоҳи кўзимга хол тушубдур, гоҳи зубор.

Байтнинг маъноси: “Эй гул юзим, сарв қадли ёрим! Сенинг юздаги холинг ва лабинг устидаги майин хатинг (тукинг) хаёли менинг оромимни ўғирлаган. Кўз ўнгимдан ўша холинг доим кетмай тураверади. Бундан кўзларимга ҳам хол тушди. Сендан ўзга нарсани кўролмайдиган ҳолга етдим”²⁷. Даромад – чолғу муқаддимадан кейин асарнинг бошланиш пардаларида куйланадиган қисмдир. Ушбу байт ижро этиб бўлингач, ханглар орқали иккинчи хатга ўтилади.

Иккинчи хат асарнинг ўрта пардаларида ижро этилгани учун бу қисм – Миёнхат деб номланади. Миён сўзи тожик тилида “ўрта, бел (яъни, тананинг ўрта қисми)” маъноларини англатиб, миёнхат – ўрта хат мазмунини ифодалайди. Сарахбори Дугоҳда Миёнхат қисми ғазалнинг иккинчи байти билан ижро этилган:

Юзингда хол сафҳада томғон киби қаро,

Холинг малоҳати туз эрурким қарода бор.

Байтнинг мазмуни: Холинг оппоқ қоғоз узра сачраган сиёҳ томчисига ўхшайди. Йўқ, балки бепоён саҳро узра лабташна қолган йўловчига умид бағишловчи олисдан кўринган бир қора нуктага монанддур.

²⁷ Ушбу ғазал байтларининг мазмуни Ўзбекистон халқ ҳофизи Маҳмуджон Тожибоев шарҳи асосида келтирилди.

Кейинги хатда машхур *Зебо пари* авжи қўлланилган бўлиб, Дугоҳ мақомида фақат бир маротаба, Сарахбори Дугоҳ таркибида учрайди. Мазкур авждан, айниқса, Рост мақомида ва мақомлардан илҳомланиб яратилган ашулаларда кенг фойдаланилган. Сарахборлар таркибида Дугоҳдан ташқари Сарахбори Ироқда ҳам мавжуд.

Мақомот илмида иккита авж жуда машхурдир. Бири Зебо пари авжи бўлса, иккинчиси Турк авжи деб номланади. Мақом туркумларининг мафтункор куй оҳангини ҳосил бўлишида ушбу авжларнинг ўрни беқиёс. Иккала авж ҳам ўзига хос гўзал куй ҳаракатига эга. Зебо пари авжининг нега бундай номлангани ҳақида аниқ далил мавжуд эмас. “Зебо пари, баъзи мусиқачи-устозларнинг айтишича, ашула авжини яратган бастакорнинг исмидир”²⁸. Сарахбори Дугоҳда Зебо пари авжи қуйидаги байт билан ижро этилган:

*Жонимни ўртаган юзу холингни билмасанг,
Ўт шуъласида айла гумон бир ўчук шарор.*

Мазмуни: Жонимни ўртаётган холингни мен учун қай даражада таъсир қилишни билмоқчи бўлсанг, ёнаётган оловга бир назар сол. Юзингдаги холинг менда ишқ оловини ҳосил қилиб, сўнг аланга шуъласида куйиб кулга айланган чўғ мисолидир. Ушбу байтда шоир ёрнинг юзидаги холини аланга ҳосил қилиб сўнг ўчган (қорайиб колган) чўғ (шарор)га ўхшатмоқда.

Мақомшунос олим Исҳоқ Ражабовнинг Мақомлар китобидаги Зебо пари авжига берилган таърифлардан бирида ҳам шундай дейилган: “... у (Зебо пари авж) маълум ашула жумлаларидан бошқа намудларга ўтишда восита (гўё “кўприк”) вазифасини бажаради”. Навбатдаги байт ҳам Зебо пари авжнинг давоми ҳисобланиб, куй ҳаракати янада ривожланади ва асарнинг кейинги қисмига ўтиш учун “кўприк” вазифасини ўтайди.

Зебо пари авжнинг давоми:

*Билмон кўнгулда холларингнинг хаёлидур,
Ё кипригинг тиконларин айлабсен устувор.*

Байт мазмуни: Кўнглумдаги холларинг хаёли менга азоб беради. Билмайман, холларингга қўшиб кипригинг тиконларини ҳам кўнглумга жойлаб қўйганмусан.

Мазкур байтдан сўнг, *Муҳаяри Чоргоҳ* намуди ижро этилади. Аввалги Сарахборлар таҳлилида таъкидлаганимиздек мақом ашула йўллари даромад, миёнхат ва дунаسر қисмларидан ташқари, ҳар бири ўзига хос, ўндан ортиқ *намудлар*дан ташкил

²⁸ Исҳоқ Ражабов. Мақомлар. – Т.: Санъат. 2006. Б- 190

топган. Намуд сўзи тожикча, “кўриниш”, “намоён” бўлиш маъноларини англатиб, муайян мақом шўъбасининг бошланиш куй жумласини бошқа бир мақом шўъбасининг таркибида кўриниши демакдир. Ҳар бир намуд албатта қайсидир мақом шўъбасининг бошланиш куй жумласидан олиниб, бошқа бир мақом туркумида қўлланилади. “Масалан, Намуди Ушшоқ – Насри Ушшоқдан, Намуди Дугоҳ – Дугоҳ Ҳусайнидан, Намуди Ораз – Орази Наводан, Намуди Сегоҳ – Насри Сегоҳдан, Намуди Баёт – Насри Баётдан, Намуди Уззол – Насри Уззолдан, Намуди Муҳаяри Чоргоҳ – Насри Чоргоҳдан олинганлиги маълум”²⁹. Шу ўринда, бир жиҳатни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Намудлар ўз номи билан, фақат кўриниш бергандагина намуд ҳисобланади. Яъни намуд бўлиши учун куй жумласи бошқа бир ашула йўлида намоён бўлиши шарт. Кўпчилик ёш мақом ижрочилари намудларни фақат куй оҳангидаги ҳаракатидагина қараб аниқлайдилар ва хатога йўл қўядилар. Масалан, Уззол намудини аниқлаш анча осон. Чунки ушбу намуд ижро этилганда, куй ҳаракати кварта ёки квинта интервали миқдорича “пастга сакрайди”. Бу оҳанг яққол кўзга ташланади ва тингловчи бунини Уззол намуди эканини дарҳол англайди. Худди шундай куй жумласи Насри Уззол шўъбасининг бошланиш куй йўлида учрайди лекин, бу Уззол намуди эмас! Сабаби, Уззол намуди айнан Насри Уззолнинг шу куй йўлидан олинган. Насри Уззол таркибидаги кварта пастга сакрайдиган куй ҳаракатига эга ушбу жумла – Уззолнинг ўзидир. Агарда, шу Уззол жумласи Насри Уззолдан ташқари бошқа мақом йўлларида учраса, ана унда Уззол намуди ҳисобланади.

Навбатдаги байт ҳам энг машҳур ва ёқимли намудлардан бири Муҳаяри Чоргоҳ намудида ижро этилган:

*Ҳар дам кўнгул ҳалоку кўзим тийра бўлмогин,
Билгай бировки, ёри эрур шўху холдор.*

Байтнинг мазмуни: Менинг бу ҳолатимни, яъни, кўз олдим қоронғулашиб, кўнглум ҳалокатга етганини ҳар ким ҳам тушунавермайди. Кимники, холдор ва шўх ёри бўлса, ундан мен каби жафолар кўрган бўлса, ана ўша одам (бирова) менинг ҳолатимни тушунади.

Кейинги байт Муҳаяри Чоргоҳ намудининг давоми ўлароқ, Сарахбори Дугоҳнинг энг юқори пардаларда ижро этиладиган қисми – асарнинг авж қисми саналиб, қуйидаги байт билан айтилган:

---

²⁹ Исҳоқ Ражабов. Мақомлар. – Т.: Санъат. 2006. Б- 183

Машиотай қазо безамиш холу хаттини,

Беихтиёрликда менга борму ихтиёр.

Байтдан бундай маъно ҳосил бўлади: Кунлар ўтган сайин, ёримнинг ҳусни зиёдалашиб, вақт (қазо) деган машшота унинг холу хаттини гўзаллаштиргандан гўзаллаштирмоқда. Бу эса тобора менинг ихтиёримни кўлдан кетказмоқда. Бу ҳолда менинг ихтиёрим бутунлай қолмайди-ку!

Мазкур байт энг юқори пардада ижро этилиб, куй ҳаракати ҳанглар орқали аста-секин пастки пардалар томон тушиб боради ва шўъбанинг сўнгги, Фурувард қисми куйланади. **Фурувард** – якунловчи қисм ҳисобланиб, одатда ғазалнинг мақтаъ байти билан ижро этилади.

Сарахбори Дугоҳда Фурувард қисми:

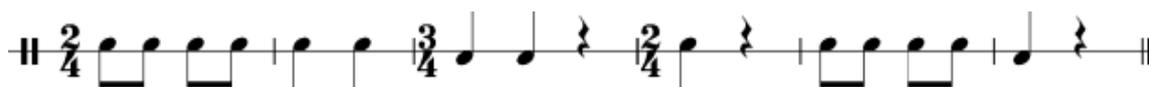
Мискин Навоий холи лабинг кўрса жон берур,

Боқсанг не бўлди сурати ҳолига, эй нигор.

Сўнгги байтнинг мазмуни: Мискин, бечора Навоий сенинг холу лабингни ҳар кўрганда жон бергандан ортиқ азобларни тортмоқда. Силайи раҳм юзасидан унинг афтода ҳолига бир боқсанг нима бўлади? Байт сўнггида ҳанглар ижро этилиб, асарнинг бошланғич пардасига қайтилади ва Сарахбори Дугоҳ шўъбаси якунланади.

Сарахбори Дугоҳнинг 1-таронаси Увайсийнинг “Кўзларинг фироқида...” деб бошланадиган ғазали билан ижро этилган.

1-тарона. Унинг доира усули:

Кўзларинг фироқида танда лолагун қонлар,

Қилғали тамошасин саф чекибди мужгонлар.

Эй ганий, карам айлаб ҳуснингни закотидин,

Фақр аро гадоларга айлагайсен эҳсонлар.

Сабре он чунон этдим, бўлмади мурод ҳосил,

Тишладим адаб тошин токи синди дандонлар.

Бул шаробаи оташ саҳл тутма, эй маҳбуб,

То чиқарди оҳимни кўнгул ичра сўзонлар.

Иккинчи тарона Хўжаназар Хувайдонинг “Раҳм айласанг-чи...” деб бошланувчи ғазали билан ижро этилади.

2-тарона. Унинг доира усули:

*Раҳм айласанг-чи девоналарга,
Ишқингда бўлган афсоналарга.
Айлаб жудолик эй ҳамнишиним,
Қилдинг жафолар ҳамхоналарга.
Куйдурма жоним пашк ўти бирла,
Очиб юзингни бегоналарга.
Ҳар дам тилармен ҳусни камолинг,
Уруб бошимни остоналарга.
Ёндир қуёшим ҳилват ичинда
Шамъи жамолинг парвоналарга.
Ишқингниганжи вайрон кўнгулда
Кўйсанг турарму қошоналарга.*

Учинчи таронада эса Навойнинг “ҳам” радифли ғазалидан икки байти куйланган.

3-тарона. Унинг доира усули:

*Яна бўлмишам ошиқи зор ҳам,
Хароботи-ю ринду хаммор ҳам.
Пари чеҳра афтолнинг тошидин
Бўлуб сар-басар жисмим афгор ҳам.*

Мазкур тарона сўзлари куйланиб бўлингач, навбатдаги, тўртинчи таронага силлиқ уланиш ҳамда, ижрога жозиба бериш учун куйидаги сўзлар куйланган:

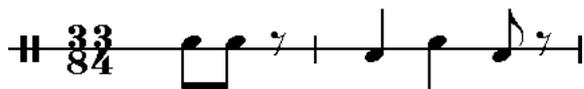
*Ёрим-ёр ялла-ла-ло, ял-ялли дўст,
Жоним-ёр ялла-ла-ло, ял-ялли дўст.*

Тўртинчи таронанинг ҳам манти жуда қисқа бўлиб, халқ сўзи билан куйланган.

4-тарона

6-тарона. Унинг доира усули:

Ҳолимни санга айтиб ҳажр ўтига ўртондим,

Эй ёр, ёмон қилдим, ҳар неки дедим, ёндим.

Чашми ту мастона, мастона, мастона,

Дил бе ту девона, девона, девона.

Шамъи ишқ месўзад, месўзад, месўзад,

Гирди ту парвона, парвона, парвона.

Олтинчи тарона Сарахбори Дугоҳ туркумини якунлаш билан бирга супориш вазифасини ҳам ўтайди. Сарахбори Дугоҳ туркуми якунлангач, Талқини Чоргоҳ туркумига ўтилгани учун сўнгги тарона айнан, талқин доира усулида ижро этилиб, супориш деб номланади.

САРАХБОРИ ДУГОҲ

М. М. ♩ = 66-70

1.

2/4

1.

Хо

лу х а - тинг х а ё - ли дин. эй, сар - ви

гул у - зор. Го - хи ку - зум га

хол ту - шуб - дур. го - хи гу

бор

Ю - зинг - да
 хол саф - ха - да том - гон ке - би қо -
 ро. Ю - зинг - да хол
 саф - ха - да том - гон ки - би қа - ро.
 Хо - линг ма - ло - ха - ти туз э - рур -
 ким қа - ро - да бор.
 Хай жо - на
 мо.

Их - ти - ёр

Хай жо - ни - мо.

Мис - кин На - во - ни хо - ли ла - билг кўр - са

жон бе - рур Боқ - санг не бул - ди

су - ра - ти хо - ли - га, эй ни - гор

Хай жо - ни - мо.

алласа

ТАРОНА I

М. М. $\text{♩} = 90$

Кўз - ла - ринг фи - ро - қи - да
 да ё - рай тав - да - ло та - рин қон
 лар, Қил - га - ли та - мо - шо - син
 сас' се - ки - ди муқ - гол - тар
 Эй - га - ний ка - рам ай - лаб
 хус - нинг - ги за - ко - ти - ди
 Фақр а - ро га - до - лар - га ё - ра,
 ай - ла - гай - сен эҳ - сон - лар
 Саб - ре - ни чу - нов эу - дим
 бўл - ма - ши му - род - хо си - си я
 Тиш - ла - дим а - даб то шин

то ки син - ди дан - дон лар

Бул ша-ро ба - и о таш ё рей

саҳл туг - ма ʻй маҳ - буб

То чи-қар - ди о-ҳим ни

кўнг - лум ич - ра сў-зон - лар

attacca

ТАРОНА II

M. M. ♩ = 92-98

Раҳм ай - ла - санг - чи

де - во - на - лар - га Иш - қинг - да бўл - ган

аф - со - на - лар - га, Ай - лаб жу - до - лик.

ʻй ҳам - ни - ши ним, Қил - динг - жа - фо - лар

ҳам - хо - на - лар - га, Куй - дур - ма - жо - ним

рашк ʻ - ти бир ла о - чиб ю - зинг - ни

бе - го на - лар - га ,
 Ҳар дам ти - лар - мен
 ҳус - ни ка - мо - лнинг У - риб бо - шим - ни
 ос - то - на - лар - га , Ен - дир. қу - ё шим
 хил - ват - л - нин да Шам - и - жа - мо - лнинг
 нар - во - на - лар - га , Иш - қинг ни тан
 жи вай - рон қу - нгул - да
 Қўйсанг - ту - рар - му ко - шо - на - лар - та *affassa*

ТАРОНА Ш

Я на бўл - ми - шам о
 ШИ - ҚИ зо - рид хан Ҳа - ро - бо ти ю рин -
 ту хам - мо - рид бақ Па - рид тез - ра ат - фо -

ди-кис то ши дин Бү-люб сар ба сар жи
 ним аф го рид хам Е рим ер ял-ла
 лал - ло, ял лы - ли дүст.
 Жо-ним ер ял - ла лал ло, ял ла - ли дүст.

ТАРОНА IV

Е ши га бо - рай гам
 дан ку ту лай чүт ки бү ди лим фар
 с ди га лай Бас лани ни ме йи но
 у си - га ми қал бим да я ро оч
 ай а ла ми Қал бим да - я ро оч
 ай а ла ми Эй е-рай е рай Эй ши - рин а
 рай Эй е - рай е рай Эй бе - дард е - рай

ТАРОНА V

M M $\text{♩} = 34-100$

Хаж ринг да эй ёр

ко рим фи-фон дур Тин май кў-зим - дин

аш ким ра-вон дур лаж - ринг да, эй ёр

ко рим фи-фон дур Тин май кў-зим дин

аш ким да-вон - дур-рей Аш-ким ра-вон-

ду рей Ай да та-рах - хум

мен га ин-го рим Ах во ли зо рим

сен га а ен дур Ай ла та-рах хум

мен га ин-го рим Ах - во - ли зо рим

сен га а ен ду рей

Уд ло ла янг лиг ба' рим ча на "

Боз ус - ти - на боз дог - лар ни - хон - дур.
 Сен - сан ҳа - би - бим, ҳо - зиқ та - би - бим,
 Дар - дим - га бе - шак бул бе - гу - мон дур.
 Гул - дек ю - зинг - ни иш - қи - да Нис - бат,
 Бул - бул га - ўх - шаш ко - ри - фи - гон - ду - реи,
 Гул - дек ю - зинг - ни иш - қи - да Нис - бат
 Бул - бул га - ўх - шаш ко - ри - фи - гон - дур.

Атласа

ТАРОНА VI

М. М. $\frac{4}{4} = 72-75$
 $\frac{3}{4} = 136-140$

Хо - лим - ни сен - га ай -
 тиб ҳажр ў - ти - га ўр - тан - дим.
 Эй ёр, ё - мон қил - ди - мей, ҳар
 не - ки де - лил, - си - дим. Хо - лим -
 ни - сен - га ай - тиб ҳажр ў - ти - га ўр - тан

дим, э ёр, ё - мон қил - ди - мей,
 ҳар не - ки де - лим, ён - дим.
 Чаш - ми ту мас - то - на, мас - то
 на, мас - то - на, Дил бе - гу
 де - во - на, де - во - на, де - во - на,
 на Шам - и ишқ ме - сў - зад,
 ме - сў - зад, ме - сў за - дей, Гир - ди
 ту пар - во - на пар - во
 на, пар - во - на, Хай ё -
 ра - ме, о о о
 жо нам. *affresco*

САРАХБОРИ ОРОМИЖОН

Шашмақомдаги бошқа мақомлардан фарқли ўлароқ, Дугоҳ мақоми таркибида яна бир Сарахбор шўъбаси мавжуд. *Сарахбори Оромижон* деб номланган бу туркум Ашула бўлимнинг иккинчи гуруҳига киритилган ва уч қисмдан иборат. Биринчи қисм Сарахбори Оромижон, иккинчиси Оромижон ва учинчи қисм Уфари Оромижон деб аталади. “Мазкур ашула йўллари ижро этилаётганда “оромижон” сўзи баъзи байтлардан кейин кўшилиб айтилади. Шу сабабли мазкур шўъба Оромижон деб аталади”³¹.

Сарахбори Оромижон туркумини иккинчи гуруҳ шўъбалари таркибига киритилгани тасодиф эмас. Бизнингча, мазкур шўъба Дугоҳ мақомининг биринчи гуруҳ шўъбалари таркибидаги Талқини Чоргоҳ асосида яратилган бўлиши мумкин. Ушбу шўъбанинг Сарахбор деб номланиши шу номли доира усулида ижро этилиши билан боғлиқ ҳолос. Яъни, мазкур шўъба Дугоҳ мақоми (лади) асосида яратилган ва янги ладда куйланмайди, бош ахборотчи вазифасини бажармайди. Шу сабабли ушбу шўъбани Сарахбори Дугоҳдан сўнг таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

Сарахбори Оромижон Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “топмадим” радифли ғазали билан ижро этилган.

Шўъбанинг Даромад қисми:

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,

Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.

Ғазалнинг дастлабки байтида ошиқ кўнглининг изтироблари акс этган. Унда жон ва кўнгил тимсоллари орқали инсон руҳиятидаги нозик тебранишлар ўзига хос тарзда ифодаланган. Байтнинг ҳар икки мисрасида бир-бирига уйғун бўлган ҳодисалар тилга олинган. Ошиқ вафодор ёрни излайди, қидиради бироқ бу ҳаракатлар самарасиз. Кўнгил энг азиз, энг муқаддас сирлар (асрор) билан ўртоқлаша оладиган маҳрамни излайди, лекин Уни топа олмайди. Мазкур байт Сарахбори Оромижоннинг даромад қисми ҳисобланади ва чолғу муқаддимадан кейин ханг ижроси билан бошланиб, сўнг байт сўзлари куйланади.

Иккинчи хатда ҳам даромад пардалари куйланади ва ханглар ижроси билан куй ўрта пардалар томон ҳаракатланади. Иккинчи хат ғазалнинг ҳам иккинчи байти билан ўқилган.

---

³¹ Ражабов И. Мақом асослари. –Т.: Янги аср авлоди. Иккинчи нашр. 2019. Б- 96.

Иккинчи хат:

*Жонимдек ўзга жони дилафгор кўрмадим,
Кўнглум киби кўнгулни гирифтор топмадим.*

Мазкур байтда ҳам биринчи байтдаги жон ва кўнгил билан боғлиқ ҳолатлар тавсиф этилади. Энди жон “дилафгор”, кўнгил эса “гирифтор” тарзида тасвирланади. “Дилафгор”нинг маъноси “дили ҳаста, дили вайрон” демакдир. “Гирифтор” эса, бирор нарсага дуч келган, йўлиққан, мубтало бўлган маъносига эга. Демак, ошиқ ўзининг жони азобланганичалик азоб чеккан бирор жон эгасини учратмади. Ошиқнинг кўнгли ҳам бу борада ягона, бошқа бирор кўнгил уники каби дардга мубтало эмас!

Кейинги хат асарнинг ўрта пардаларида куйланади ва миёнхат ҳисобланади. Ушбу қисмда ижро этиладиган байтнинг иккинчи мисрасида куй ҳаракати юқори пардалар томон кўтарила бошлайди.

Миёнхат:

*Усрук кўзига токи кўнгул бўлди мубтало,
Ҳаргиз бу телбани яна ҳушёр топмадим.*

Бу ўринда маъшуқанинг кўзлари тавсиф манбаи бўлган. Кўзнинг сифати “усрук”. Унинг маъноси “маст” бўлиб, сўзнинг кўчма маъноси қўлланилганлиги аниқ. Кўзнинг мастлиги унинг гўзаллигига ишора. Бу кўз қорачиқларини мастона ҳаракатига берилган шоирона баҳо. Табиийки, бундай кўзга кўнгил мубтало бўлади. Иккинчи мисрада “бу телбани” ифодаси бор. Айни чоғда бу ифоданинг “кўнгил” билан ҳам алоқадорлигини сезиш ҳам қийин эмас. Маст кўзга мубтало бўлган кўнгилнинг телба бўлиши мантиқан тўғри. Шунга кўра, “ҳушёр топмадим” ифодаси ҳам ошиқнинг ўзи, ҳам кўнгил маънолари билан боғлиқ. Яъни: Бу телбани ҳушёр ҳолда учратмадим.

Кейинги хатда Муҳаяри Чоргоҳ намуди қўлланилган бўлиб, ғазалнинг ушбу байти билан куйланади:

*Боре борай эшигига, бу навбат, эй кўнгул,
Нечаки бориб эшигига, бор топмадим.*

Мазкур байтда сўз ўйинлари усталик билан ифодаланган. Бу ерда “бор” сўзининг маъно товланишлари ўқувчида завқ уйғотади. Дастлабки “боре” “яна бир марта”, “яна бир бор”, “кайта-кайта” маъноларини билдиради. Унинг ёнидаги “борай” ҳаракат маъносини англашмоқда. Кейинги мисрадаги “бориб” ҳам равишдош шаклидаги феълдир, яъни ҳаракатнинг белгисини ифодалайди. Байтдаги сўнги “бор” сўзининг маъноси эса турлича бўлиб ҳар қайсиси мазмунга тўла мос келади. Хотирага биринчи

келадиган маъно албатта “бор, мавжуд” маъноларидир. Шунда байт мазмуни “эшигига бориб унинг бор-йўқлигини, уйда мавжуд ёки мавжуд эмаслигини билмадим” тарзда изоҳланади. Биринчи мисрадаги маъно ҳам бу ерда такрорланган деб ҳисобласак, “бор”нинг кейинги маъноси келиб чиқади. Унга кўра, “эшигига бориб яна бир бор (марта) тополмадим” мазмуни ойдинлашади. “Бор”нинг “юк” маъноси ҳам бор. Бунда сўз кўчма маънода “натижа” мазмунини англатади. Ниҳоят, мазкур сўзнинг “рухсат”, “ижозат” маъносига ҳам эгаллигини ёдга олиш жоиз. Шундан кейин мисрани “эшигига неча марта борган бўлсам ҳам, (кириш учун) ижозат олмадим” тарзида изоҳлаш ўринли.³²

Сўнги байтнинг ижросида биринчи мисра икки бор куйланган. Дастлабки ижрода мисранинг куй қиёфаси асарнинг энг юқори пардаларида ижро этилгани сабабли авж қисми ҳисобланади.

Авж:

Бобир, ўзингни ўргатакўр, ёрсизки, мен...

Худди шу мисра такроран ижро этилганда куй ҳаракати аста-секин пастлаб, ҳанглир воситасида асарнинг бошланғич пардаларига тушади. Мазкур қисм асарнинг яқунланувчи туширим қисми яъни, Фурувар қисми деб аталади.

Фурувард:

Бобир, ўзингни ўргатакўр, ёрсизки, мен

Истаб жаҳонни мунча кезиб ёр топмадим.

Ушбу байт ғазалнинг ҳам сўнги байти, мақтаъ қисми ҳисобланади. Мазкур байт бутун ғазал учун яқун ва хулоса вазифасини бажаради. Бунда шоир ўзини ёлғиз ва яқка сезади. Бутун жаҳонни излаб кўрган бўлса-да, ўзига муносиб ёрни топмади. Бу ерда шоир гўёки ўз ёридан шикоят бордек кўрингани билан аслида, ўз замонаси ва замондошларига бўлган муносабатини ифодаламакда. Бундай нозик мазмунни шоирона, гўзал тарзда акс эттиргани Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг юксак истеъдодидан дарак беради.

---

³² Ушбу байтнинг мазмуни fayllar.org интернет сайтининг “Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим...” деб номланган саҳифасидан олинди.

V ОРОМИЖОН

САРАХБОРИ ОРОМИЖОН

М. М. $\text{♩} = 60$

Жо ним дин ўз га
ёри ва фо дор тон ма дим,
Кў нглум дин ўз га маҳ ра ми ас
рор топ ма дим. Жо ним дек
ўз га жо ни дил аф гор кўр ма дим
Кў нг лим ки би
кўл су ни ги риф тор тон ма дим
Ох ё рей, ши рин ё'

Ля[♯] + белгиси билан баландроқлиниди. Баъзида ля[♯] га яқинлашади.
Ля[♯] со знаком + всюду звучит выше. Иногда почти как ля[♯].

- ре́й, о́ жо -
 ней, ёр - ё - ре́й, бе - дард, ё -
 ре́й, ши - рин за - бо - не
 жо - ней III.
 Ус - рук - кў - зи - га то - ки кў -
 нгул бул - ди зуб та - ло,
 2. Хар - гиз бу - тел - ба - ни
 я - на хуш - ёр топ - ма - дим.
 IV. Бо - ре бо -
 рай э - ши - ги - га, бу нав - бат, эй кў - нгул

2.

Не ча ки бо риб э ши ги

га бор топ ма дим мо

О е ра мей.

V.

Бо

бир ў зинг ни ўр га та кўр ёр

сиз ки мен О

о о

д

1 а.

ё ри мей, Бо бир у

зинг ни ўр га та кўр ёр

сиз ки мен Ис таб жа

2

хон ни мун ча ке зиб ёр
 топ ма дим о оҳ ё реј
 ши рин ё реј
 жо ней ёр ё реј,
 бе дард с реј ши рин за бо ней
 жо ней аттаса

М. М. $\text{♩} = 99 - 100$

ОРОМИЖОН

О ро ми жо ни ме
 сиз ми сиз сар ви ра во ни мей
 сиз ми сиз эй ўз ла ри га
 о ро бе ри бей У ти кас ин жо ни ме
 сиз ми сиз сиз О ро ми жо ни ме

сиз ми сиз эй Ха зон яп ро
 ги янг лнг гул ю зинг хаж рн
 да сар гай дим 2. Қў руб раҳм ай ла
 гил эй ло ла руҳ бу чех
 III. ра и зар дим Сен эй гул қўй
 ма динг сар каш ли гинг ни сар
 ни дек ҳар гнз. 2. А е гинг га
 ту шуб бар ги Ха зон дек мун
 III. ча ёл бор дим Ла то фат гул
 ша ни да гул ка би сен саб
 2. зу хур рам қол Мен ар ги лаҳ

ри бо ги дин ха зон яп ро
 ги дек бор лим О ро ми жо ни мей
 сиз ми сиз эй, Сар ви ра во ним эй
 сиз ми сиз эй, Уз ла ри га
 У ро бе риб эй Я на қас ди жо ни мей
 сиз ми сиз эй О ро ми жо ни мей
 IV.
 сиз ми сиз эй, 1. Ха зон дек қон
 е шим со риг ю зим дни эл
 га наф фур да, 2. Ба ҳор ра нги

ба_ҳам_ дил_ лоҳ улус_ дин_ ўз_

ни_ қут_ қор_ дин_ о

Не_ то_ леъ_ дур_ ман_ га_ ким_ ах_

та_ ри_ бах_ тим_ то_ нил_ май_ дур.

Фа_ лак_ ав_ ро_

ки_ ни_ ҳар_ не_ ча_ ким_ даф_ тар_

дин_ ах_ тар_ дин_ о_ ё_ ра_ мей

Улус_ дини

таъ_ ну_ таъ_ ри_ фи_ майга_ Бо_

бир_ ба_ ри_ бар_ тур_ о

1.
 У лус нинг таъ ну таъ ри фи
 ма нга, Бо бир, ба ро бар дур.
 2.
 Бу о лам да ў зум ни чун
 я мон - ях ши дни ўт кар дим
 О ро ми жо ни мей сиз ми сиз эй,
 Сар ви ра во ни мей сиз ми сиз эй,
 Уз да ри га о ро бе ри бей
 Я на қас ди жо ни мей сиз ми сиз эй
 О ро ми жо ни мей сиз ми си зей *affassa*

УФАРИ ОРОМИЖОН

M. M. $\text{♩} = 80 - 84$

Ик ки о шу -

би ча ман ким, гул би ри раъ но би ри.

Қил ди иш қи да ме ни маж нук би ри. шай ло би ри

II.1.

Шӯр ан гиз ул са ул ён дин би ри нинг

ни ва си 2.

Хам у ён дин ғам за син о

III.1.

шуб э тар бар но би ри Қўз ла ри қўй май қўнгул мул

ки а ро о бод лик 2.

Би ри си го

IV.

раъ қи либ кел са, қи лар яғ мо би ри

I

Ўқ ту рур бир хуб ру о дам ла ил ло

бу ик ков, 2.

Би ри хуси ич ра з рур мум

то зу, мус тас но би ри о

Ет миш эр ди ик ки си ик ки ти зим га

бош қў йиб, Хо би ноз ич ра би ри ю,

ўз да йўқ ас ло би ри о

ё ра мей Фур қа ти аф

сус ким но гоҳ ту руб хур ше ду моҳ, о

о о о

ё ра мей Фур қа ти аф сус ким но гоҳ ту руб

хур ше ду моҳ, Тут ди ўз бур жан би ри си куё би ри маъ

но би ри, маъ но би ри, о ро ми жо ним

сиз, ми сиз сар ни ра во ним из ми сиз

САРАХБОРИ СЕГОХ

Сегоҳ мақоми Шашмақомнинг бешинчи мақоми ҳисобланиб, олдинги тўрт мақом сингари чолғу ва ашула бўлимларидан ташкил топган. Сегоҳ сўзи форсча “уч ўрин”, “уч парда” маъноларини билдиради³³, яъни иккита бутун тон оралиғида жойлашган уч поғонали товушқатор демакдир. Ижро амалиётидан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, Ўзбек миллий мусикасида уч поғонали товушқатордан иборат куй ёки ашула йўли мавжуд эмас. Шу боисдан, ушбу мақомга Сегоҳ деб ном берилганининг назарий сабаблари номаълум.

Сегоҳ атамаси Ўн икки мақом тизимида маълум шўъба номи, Шашмақом ва Хоразм мақомлари таркибида эса мустақил мақом бўлиб келади. Фарғона ва Тошкентда машҳур бўлган “Сегоҳ” ашуласи ҳам айнан Сегоҳ мақоми пардалари асосида юзага келган дейиш мумкин. Шашмақомдаги Сегоҳнинг мушқилот бўлими Таснифи Сегоҳ, Хафифи Сегоҳ, Гардуни Сегоҳ, Мухаммаси Сегоҳ, Мухаммаси Ажам, Мухаммаси Мирза Ҳаким, Сақили Бастанигор деб аталмиш чолғу куйларидан иборат. Наср бўлими эса, икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳ шўъбаларига Сарахбори Сегоҳ, Талқини Сегоҳ, Насри Сегоҳ, Наврўзи Хоро, Наврўзи Ажам, ҳамда Уфар қисмлари киради. Иккинчи гуруҳ шўъбаси Мўғулчаи Сегоҳ деб номланиб, Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар қисмларини ўз ичига олган. Бузрук, Рост, Наво ва Дугоҳ мақомларидан фарқли равишда, Сегоҳ мақомининг иккинчи гуруҳ шўъбасида Савтлар учрамайди.

Сарахбори Сегоҳнинг куй оҳанги ўта мунгли бўлиб, мазкур мақом пардалари асосида жуда кўп ашула ва чолғу йўллари яратилган. “Сегоҳ”ни юқорида айтиб ўтдик. Бундан ташқари “Гиря” III, “Илғор”, “Тулузорим”, “Фигон”, “Нимчўпоний” ашулалари, “Мушқилоти Сегоҳ” куйи шулар жумласидандир. Сегоҳ йўлларида Ўзбекистон композиторлари ҳам баракали фойдаланишган. Масалан, Р.Глиэр ва Т.Содиқовнинг “Лайли ва Мажнун” операси, Ю.Ражабий ва Б.Надеждиннинг ҳамда С.Бобоевнинг “Сегоҳ” симфоник поэмалари, М.Тожиевнинг учинчи ва Т.Курбоновнинг бешинчи симфониялари ва бошқалар. Умуман олганда, Сегоҳ оҳанги жуда машҳур куй йўлларида биридир.

Сегоҳ мақомининг ашула бўлимини Сарахбори Сегоҳ туркуми бошлаб беради. Мазкур туркум олтита тарона ва супоришдан иборат бўлиб, ижро йўли мураккаб, куй

---

³³ Ўзбек миллий энциклопедияси. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2004. Б- 558.

тузилиши ҳам ўзига ҳосдир. Ушбу туркумни ижро этиш учун хонандадан кенг диапазонга эга овоз (икки октавадан юқори), профессионал ёндашув ва махорат талаб этилади. Шу сабабли, Сарахбори Сегоҳни туркум тарзида яккахон ижро этиш ҳолатлари кам учрайди. Бугунги кундаги мақом хонандалари ичида Очилбек Матчонов мазкур шўъбани тўлиқ шаклда маъромига етказиб ижро этган.

Сарахбори Сегоҳ Навоий ҳазратларининг “Қилдилар” радифли ғазали билан ижро этилади. Асар чолғу муқаддимидан сўнг, даромад қисми билан бошланади.

Биринчи хат (даромад қисми):

Бағримни тиғи ҳажр ила юз пора қилдилар,

То ёр куйида мени оввора қилдилар.

Яъни, Ёр кўчасидан мени ҳайдадилар, бу билан, яъни ҳижрон тиғи бирлан бағримни юз бўлакларга бўлдилар. Мазкур байтнинг пардалари асарни бошланғич пардаларидир. Биринчи хат ҳанглар билан ижро этилиб, иккинчи хатга уланади. Иккинчи хат эса, асарнинг ўрта пардаларида ижро этилиб, миёнхат қисми ҳисобланади:

Буткудек эрди васл ила кўнглум жароҳати,

Ҳижрон қиличи бирла яна ёра қилдилар.

Байт мазмуни: Ниятим ёрим висоли бирла бу жароҳатни (биринчи байтнинг биринчи мисрасида ҳижрон тиғи билан шоир бағри жароҳатлангани ифодаланган эди) даволаш эди. Устига, яна ҳижрон қиличи билан баттарроқ жароҳатладилар. Ушбу байт ҳам ҳанглар воситасида давом эттирилиб, кейинги қисм ижросига чолғучилар ансамбли орқали ўтилади. Кейинги қисм Даромад куй йўлини бир октава юқоридаги такрори билан бошланган – Дунаsr қисми бўлиши билан бирга, Намуди Сегоҳ деб ҳам аталади. Мазкур қисм ҳам иккинчи байтнинг сўзлари билан ижро этилиб, учинчи байтда ҳам давом этади.

Учинчи байт, тўртинчи хат (Намуди Сегоҳнинг давоми):

Мазмуни ўлмаку, ани ҳижрон гами дегай,

Юз минг жафони жонима якбора қилдилар.

Байтнинг мазмуни: “Аслида, ҳижрон менингдек ошиқ учун ўлим деган сўз. Шуни билганлари учун, юз минг жафога тенг бўлган ҳижрон жафосини менга рўбаро қилдилар”. Ушбу байт ҳам сўзсиз ижро билан давом эттирилиб, созандалар ансамбли ижросидан сўнг, кейинги байт куйланади.

Навбатдаги байт билан ижро этилган қисм асарнинг тўртинчи байти бўлиб, Наво Намуди ҳисобланади. Наво намуди:

*Тургон ёшим оқиздилар ул ой фироқида,
Собитларимни кавкаби сайёра қилдилар.*

Фироқ аламидан кўз ёшларим сайёралар янглиғ уча бошладилар. Бу шунга ўхшайдики, кишининг бахт юлдузи агар кимирламай собит турса, у ғаму-кулфатлардан омонда бўлади. Лекин, энди менинг бахтим юлдузларим собит эмас, улар беқарор ҳолатда учиб, ноъмалумликлар қаърига йўл олди. Ушбу қисмда Наво намудини ним парда (маълум тонни онгли равишда, чорак улушичалик пастроқ ёки, баландроқ куйлаш)лар билан безаб ижро этилгани байтнинг мазмунидаги дардни тўлақонли етказиб бера олган.

Наво намудидан сўнг, Ораз намуди ижро этилади. Асарнинг энг юқори пардаси ҳам шу қисмда ижро қилинган. Ораз намуди:

*Май тутки, жом давридин ўқ топдилар илож,
Жамъики, чарх даврини наззора қилдилар.*

Яъни: “Бу ёлғончи дунёнинг ғаму кулфатларидан қутулиш йўллари излаган донишманд-мунажжимлар (фалакиёт олимлари) бутун фалак даврларини, толеъ буржларини текшириб чиқиб, шундай хулосага келдиларки, бу ғамларнинг давоси фақат май бўлиши мумкин. Шунинг учун май жомининг даври (айланасидан)данок бу муаммони ечиб қўя қолдилар. Шу сабабли менга ҳам май узат. Охирги чора шу”. Бу ерда ҳам мазмун ғоят гўзал ва шоирона усталик билан ифодаланган. Мазкур байт такроран ижро этилиб, куй юқоридан пастга томон ҳаракатланади ва сўнгги байтга уланиб кетади. Сўнгги байт Фурувард – туширим, қисми ҳисобланиб, оҳанг бироз кўтарилиб сўнг пастга, бошланғич пардага қайтади. Фурувард:

*Ёраб не дий аларники, мискин Навоий,
Беҳушу, ақлу, бедилу бечора қилдилар.*

“Ёраб, менинг бошимга мунча кўргуликларни солган кимсаларни ким деб аташ мумкин. Ёр кўчасидан ҳайдаш билан мен бечорани ҳам ақлу-ҳушдан, ҳам кўнгулдан жудо қилиб, бутунлай чорасиз аҳволга солдилар”.

Ханглар орқали секин-асталик билан шўъба яқунланади.

Асосий шўъба яқунлангач, бирин-кетин тароналар ижро этилади. Дастлабки тарона Хожаназар Хувайдонинг “менинг” радифли ғазали билан куйланган.

1-тарона. Унинг доира усули: соддалаштирилган

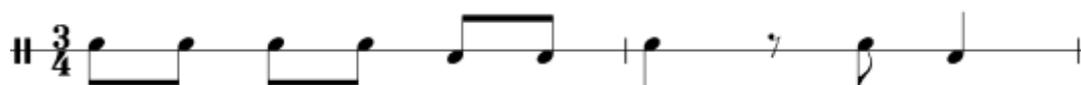
Ногаҳон гулзор аро ёрим менинг,
 Сайр айлаб кирса дилдорим менинг.
 Десалар, ёринг юзи монанди гул,
 Ушбу сўздин келгуси орим менинг.
 Эмди ул маҳ ишқи бирла бўлди дер,
 Бул Хувайдо йиғламоқ корим менинг.
2-тарона. Унинг доира усули:

Тожик халқ сўзи

Ул шаъми жамол
 Э ўтига, вай, вай,
 Парвоналигим,
 Ёр, масти ту ман.
 Бозоки дилаш
 Э аз пайи, вай, вай,
 Озораи маст,
 Ёр, масти ту ман.
 Ширин лабаи
 Э аз пайи, вай, вай,
 Хун хораи маст,
 Ёр, масти ту ман.
 Дар роҳи вафо
 Э ҳамиша, вай, вай,
 Побастии ту ман,
 Ғамхори ту ман,
 Шайдойи ту ман.

3-тарона. Унинг доира усули:

Фазлий ғазали

Қила бошладинг манга зулми ким,

Ситам этди жабру жафоларинг.

Ки вафога ваъда айлабон,

Қани ваъдаларга вафоларинг.

Руҳима гўзал хати мушк осо,

Лаби лаъли нуктаи жон физо,

Кўзи, қоши ҳам бири хуш адо,

Мени ўртади шу балоларинг.

Менга нози қилди тагофилинг

Дилу жон дуога югурдилар,

Кўз учи билан қарадинг кулиб,

Талабига етти гадоларинг.

Неча йил кўнгул, кечалар фижон

Қилиб ўтайин ани кўйида,

Дили тош экан, асар айламас,

Бу фижон ила бу наволаринг.

4-гарона. Унинг доира усули:

Навоий ғазали

Май бирла юзинг тим-тим аҳмарму экан оё?

Ё шуъла аро бир-бир аҳгарму экан оё?

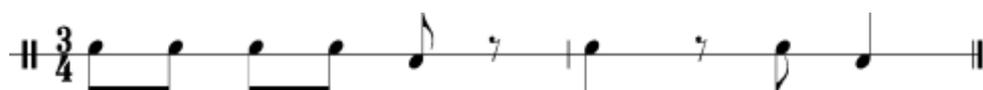
Ҳар сори қулогингда гавҳарму экан ёхуд,

Ҳар жонибида ойнинг ахтарму экан оё?

Эл деса Навоийни ким ким жавр ила тарк этти,

Ишқингни, сенга бу сўз боварму экан оё?

5-гарона. Унинг доира усули:

Халқ сўзи

Суқсур деган қуш бўлур,

Тортсам пати бўш бўлур.

Ёр олдига борганда,

Йигит кўнгли хуш бўлур.

САРАХБОРИ СЕГОҲ

М.М. № 63-66 II.

1.
Бағ -

рим - ни ти - ги ҳажр и - ла юз

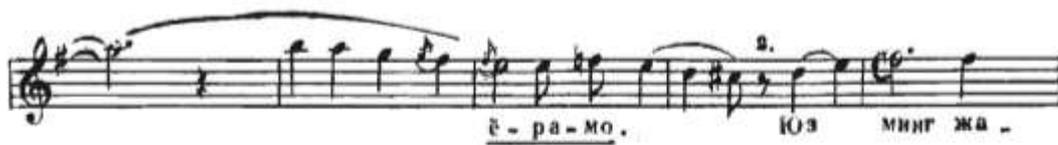
по - ра қил - ди лар, о

2.
то ё - ри қў - йи - ди

ме - ни о - во - ра қил - ди -

Бут кулек эгди вагди мала,
 Кунг лум жа рохати,
 Хиж рон қилчи бир ла я
 на е ра қилди лар.
 Маз му ни ва ма
 ку о ти хиж рон га чи др
 гаи, ер е
 рея, о с

ё - ра - мо . Юз минг жа -

фо - ни жо - ни ма як - бо - ра

қил - ди - лар . О о

IV.

Тур - гон ё - шим о - қиз - ди лар ул

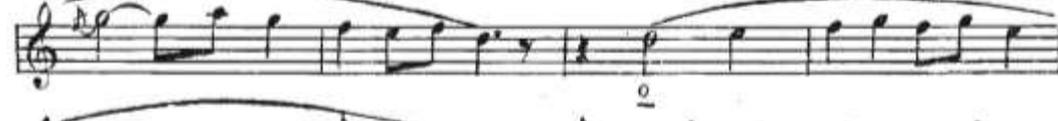
оя фи - ро - қи - да , со - бит - ла -

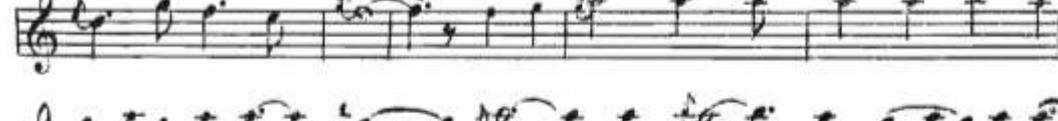
рим - ни кав - ка - би сай - ё - ра қил - ди -

лар . О о

О о

Воъ - из у - ни су - руд э - рур

аш - го - ли ай - ши - га ,

Қис - мат ку - йни да
 о - ин - ки май - хо - ра қил - ди -
 лар О - е - ре
 Жо - ним
 Май тут - ки жом
 да - ри - ни ўқ топ - ти - лар и
 лож о - Жамъ - и - ки
 чарх дав - ри - ни наз - зо - ра
 қил - ди - лар

VIII.

Е - раб, не дна а - лар - ни - ки,
 мис - кин На - во - ия - ни

Безу - шу ақ - лу,
 бе - ди - лу бе - чо - ра қил - ди - лар.

Хай жо - ни - мо

ritacco

М.М. ♩ = 84-86
 ТАРОНА I.

Но га - хон
 гуа - зор а - ро ё - рим ме - нинг,
 сэй - ри ай - лаб кир - сз дил до -
 рим ме - нинг, Де - сз лар, ё - ринг ю - эи
 мо - нан - ди гуа, уш бу
 гуа - лни кел - гу - си о - рим ме -
 нинг, Эи - ди уа маҳ иш - қи бир -
 ла буа - ди дер, Буа Ху -
 вайдо йиғ - ла - моқ ко - рим ме - нинг, *allassa*

М.М. ♩ = 84-86
 ТАРОНА II.

Уа шаъ - ми жа - мол,
 уа шаъ - ми жа - мол, уа шаъ - ми жа - мол,

э у - ти - га, вай, вай, пар - во - на ли - гим, пар -
 во - на ли - гим, пар - во - на ли - гим, пар -
 во - на ли - гим, ёр мас - ти ту - ман, Бо - зо - ки ди -
 лаш, бо - зо - ки ди - лаш, бо - зо - ки ди - лаш,
 э аз по - ли, вай, вай, о - зо - ра - и маст, о -
 зо - ра - и маст, о - зо - ра - и маст, о -
 зо - ра - и маст, ёр мас - ти ту - ман, Ши - ри - ни ла -
 бош, ши - ри - ни ла - бош, ши - ри - ни ла - бош, э аз по - ли
 вай, вай, хун - хо - ра - и маст, хун - хо - ра - и маст, хун -
 хо - ра - и маст, хун - хо - ра - и маст, ёр мас - ти ту -
 ман, Дар - ро - хи ва - фо, дар - ро - хи ва - фо, дар - ро - хи ва -
 фо, э ха - ми - ша вай, вай, по - бас - ти ту - ман гам -

хо - ри ту - ман, шай - до - йи ту - ман, гам -

хо - ри ту - ман, шай - до - йи ту - ман. *attaca*

ГАРОНА *iii.*

М.М. $\text{♩} = 88-92$

Қи - ла бош - ла - динг

мен_га зул_ми_ким, си_там эт - ди жаб -

ру жа_фо - ла - ринг, Ки ва_фо_га ваъ -

да_лар ай - ла_бон, қа_ни ваъ - да_лар -

га ва_фо - ла_ринг, Ру_ҳи_ма гу_зэл

ха_ти муш_ки_со, ла_би лаъ - ли нук -

та_и жон_фа_зо, кў_зу қо - ши ҳам

би_ри жуш_а_до, ме_ни ур - та_ди

шу_ба_до - ла_ринг, Мен_га но_зи_қил_.

ди та-го-фи-линг, Ди-лу жон ду-о га ю-гурчи-лар,
 кўз у-чи би-дан қя-ра-динг ку-либ
 та-ла-би-га ет-ти га-до-ла-ринг.
 Не-ча йил кўн-гул, не-ча-лар фи-гон,
 қи-либ у-та-йил а-ни кўй-и-да,
 Ди-ли тош э-кан а-сар ай-ла-мас,
 Бу фи-гон и-ла бу на-во-ла-ринг.
 Е-рим, ёр, ял-ла-ла-ло, ял-ла-ли-
 дуст, жоним ёр ял-ла-ла-ло, ял-ла-ли дуст. *attacca*

ТАРОНА IV

М.М. $\text{♩} = 92$

Май бир-ла ю-зинг тим-
 тим э-рей.

Май бир-ла ю-энг тим-тим е-рей
 ах-мар-му э-кан о-е
 е-шуь-ла а-ро бир-бир, е-рей,
 ах-гар-му э-кан о-е.
 Хар со-ри ку-ло-гннг-да, е-рей,
 гов-хар-му э-кан, е-худ,
 хар жо-ни би-да ой-нинг,
 ах-гар-му э-кан о-е.
 Эл де-са На-во-ий-ни, е-рей,
 ким жавр-и-ла тарк-эт-ти е-рей,
 Иш-қинг-ни сен-га, бу-суа е-рей,
 бо-вар-му э-кан о-е *attacca*

ТАРОНА V

M.M. $\text{♩} = 96$

Сух - сур де - ган
 қуш бұ - лур, Торғам па - ти бұш бұ - лур,
 Ер ол - ди - га бор - ган - да - ғ,
 Йи - гит күй - ли хуш бұ - лур,
 Сұя о - қар тош ус - ти - да, сал - ла - си
 қош ус - ти - да, Сұй - га - ним әс - га
 туш - ган - да - ғ йи - дай - ман ош
 ус - ти - да, Э - ши - гимг - дан
 ұт - ган - да Лай - ли бұа - динг - ми, ғ -
 рим се - ни ер деб айт - ган - да - ғ
 ха - фе бұа - динг - ми, ғ - рим. *attacca*

ТАРОНА VI

М.М. $\text{♩} = 100-104$

Гам - за би-лан, гам - за

би - лан о - либ жо - ным, у - сар

қо - ра зуа - финг се - ни, Са - бо

тон - ги на - си ми - дин у - сар

қа - ро зуа - финг се - ни. Е - зил - сам

ёр - нинг бо - ги - да. Қишда - сам

күк - си то - ги - да, су - хи - лам

са - ҳар чо - ги - да - ё у - сар

қа - ро зуа - финг се - ни. Тонг юа -

ду - зи пор - лаб, пор - лаб, Шо - на

би - лам зуа - финг та - раб, тонг св - ҳар -

лар - ла яа - ти - раб уа - нар

қа - ро кү - зинг се - ни, *сипориш*

сад - қа сад - қа, сад - қа ша - вам, эй, боз чаш -

мо - ни ту - ро, лад - ли се - ро - би ту -

ро, зуа - фи пур - чи - ни ту - ро,

сад - қа, сад - қа, сад - қа ша - вам, эй, боз чаш -

мо - ни ту - ро, сад - қа. *attaca*

САРАХБОРИ ИРОҚ

Шашмақомнинг сўнги, олтинчи мақоми Ироқ мақомидир. Унинг таркибидаги чолғу ва ашула йўллари ўта мураккаб оҳанг тузилишига эга. Ироқ – яқин шарқдаги қадимий мамлакат номи бўлиб, мақом санъатида ашула ёки чолғу куйларини мамлакатлар, турли шаҳар ва водий номлари билан аташ одатий ҳолга айланган. Мақомдон олим Исҳоқ Ражабовнинг “Мақом асослари” ўқув қўлланмасида ана шундай номланган асарлар ҳақида ҳам маълумотлар бериб ўтилган. “Шарқ халқлари мумтоз мусиқа асарлари, хусусан, кўпчилик мақом йўллари машҳур мамлакатлар, шаҳар ва водийлар, турли халқлар ҳамда бастакорлар номи билан аталиб келинган”³⁴. Атоқли олим кейинги жумлада шундай мақом йўлларининг номларини санаб ўтади. Мазкур номлардан айримларини қисқа изоҳлар билан келтирамиз: **Ҳижоз** – ҳозирги Саудия Арабистони ҳудудидаги Макка ва Мадина шаҳарлари жойлашган водий номи. Шу билан бирга, Ҳижоз Ўн икки мақом таркибидаги олтинчи мақомнинг ҳам номидир. **Исфахон** – Эроннинг марказий қисмидаги шаҳар, Ўн икки мақом таркибида ўнинчи мақомнинг номи. **Чўли Ироқ** – Ироқ мамлакатининг чўл ҳудуди. Машҳур чолғу куйининг номи. **Чўли Курд** – Курдлар яъни, Туркия, Эрон, Ироқ, Сурия ва бошқа давлатларда истиқомат қилувчи қадимий халқнинг номи, шу номли чолғу куйи. **Баёт** – қадимий туркий қабиланинг номи, Фарғона-Тошкент мақом йўлларидаги беш қисмдан иборат мақом ашула йўли. **Ажам** – араблар араб бўлмаган халқларни шундай ном билан аташган, шу номли чолғу куйининг номи. **Мўғулча** – мўғул халқига ҳос ижро демакдир. Мўғулча атамаси мақом ижрочилигида доира усули ҳамда, Шашмақомнинг иккинчи гуруҳига кирувчи шўьбалар номини ҳам англатади. **Қашқарча** ҳам жой номи бўлиб, аниқроқ қилиб айтганда, Хитой давлатининг ғарбий қисмида жойлашган қадимий Кошғар шаҳри номидан олинган. Кошғарнинг маъноси “қош тоши (нефрит) кони” демакдир. Мазкур ҳудудда яшовчи халқнинг мусиқаси ёки доира усулига ўхшаш бўлган куй ва ашулаларга нисбатан “Қашқарча” атамаси қўлланилган. Шашмақомда Қашқарча мақом доира усулининг номи бўлиб, иккинчи гуруҳ шўьбаларининг шохобчаси саналади. **Зовулий** – Эроннинг Сеистон вилоятидаги шаҳар, Ўн икки мақом таркибидаги Исфахон мақомининг шўьбаси. **Ҳусайний** – машҳур шахснинг исми (тахмин), Ўн икки мақом таркибидаги бешинчи мақом. **Насруллоий** – бастакор-

³⁴ Исҳоқ Ражабов. Мақом асослари. Иккинчи нашр. –Тошкент.: 2019. Б- 111-112

хофизнинг исми, Шашмақомдаги Бузрук мақоми ашула бўлимининг биринчи гуруҳига кирувчи шўъба номи. Бундай номларни кўплаб келтириш мумкин. **Ироқ** мақоми ҳам ана шундай номланган мақомлардан биридир.

Ироқ мақоми Шашмақомдаги энг кичик ҳажмли мақом ҳисобланади. Бунга сабаб, мазкур мақомнинг ашула бўлимида иккинчи гуруҳ шўъбалари мавжуд эмас. Мақом таркибида иккинчи гуруҳ шўъбаларининг йўқлиги ёки, бизгача етиб келмаганлиги ҳақида олимлар турли фикрлар юритадилар. Мақомдон устозларнинг айтишларича, Ироқ мақомининг шўъбалари мураккаб куй тузилиши ва кенг овоз диапазони талаб этганлиги учун мазкур мақомнинг ашула йўллари кўпчилик хонандалар ижро эта олмаганлар. Шу сабаб туфайли, ашула бўлими бизгача тўлиқ шаклда етиб келмаган бўлиши мумкин. Ироқ мақомининг Наср бўлими Сарахбори Ироқ, Мухаяри Ироқ, Чамбари Ироқ ва Уфари Ироқ деб номланган шўъбалардан ташкил топган. Ироқ мақомидаги шўъбаларнинг куй тузилишидан илҳомланиб, кўплаб чолғу ва ашула йўллари ижод этилган. Бузрук мақомининг иккинчи гуруҳ шўъбалари таркибига киритилган Ироқи Бухоро шўъбаси ҳам Сарахбори Ироқ куй йўли асосида яратилган.

Сарахбори Ироқ ашула бўлимини бошлаб берувчи биринчи шўъба бўлиб, олтига таронага эга туркум ҳисобланади. Мазкур шўъба Навоийнинг “Қилайин” радифли ғазали билан ижро этилган. Биринчи байт – мақом истилоҳида асарнинг биринчи хати ва даромад қисми деб аталади.

Биринчи хат, даромад:

Сиришк қонин аёгинг учун хино қилайин,

Қабул тушса қарогим эзиб қаро қилайин.

Мазкур байтда Навоий ҳазратлари муболаға санъатидан шоирона усталик билан фойдаланганлар. Байт мазмуни: “Одатда, гўзаллар оёқ тирноқларига оро бериш учун қизил ранг хинога бўяшади. Эй ёрим, сен хино қидириб юрма, менинг кўзларимдан ёш ўрнига қон оқади. Шу қонли ёшлардан хино ўрнида фойдалангин. Агар бу сенга маъқул бўлса, тирноқ четларини қорага бўяшинг учун, кўзимни ўяман-да, қорасини эзиб сенга тутаман. Қора ранг ўрнида шуни ишлат!”³⁵

Кейинги хатда куй ривожини аста-секин ўрта пардалар томон ҳаракатланиб, юқорилаб боради ва асарнинг миёнхат қисми деб аталади.

Миёнхат:

---

³⁵ Ушбу ғазал мазмуни Ўзбекистон халқ хофизини Маҳмуджон Тожибоев шарҳи асосида ёритилди.

Ақиқи лаълингга жон жавҳарин нисор айлай,

Саводи холингга кўз мардумин фидо қилайин.

Байт мазмуни: “Лабинг шундайин қимматбаҳо ёқутдирки, унга жоним жавҳарини нисор қилсам оз. Холинг шундай ярашганки, кўз қорачиқларим унга фидо бўлсин!”

Учинчи хат:

Қаро менгинг била қаддинг хаёла келса, ватан,

Мунга кўз ичра ясай, анга жон аро қилайин.

Бу ерда буюк шоир шундай ҳарфий сўз ўйини санъатини қўллаганки, камдан-кам шоирларга бундай маҳорат насиб этган. Яъни “қаддинг билан қора холинг хаёлимга келса, унга кўз ичида бир ватан – ошиён ясайман-да, жонимни ўртасига жойлаштираман”. Маълумки, араб алибосига кўра “жон” сўзи “جَان” кўринишида ёзилади. Бу жим, алиф, нун ҳарфларидир. Ўртадаги “алиф”ни ёр қаддига қиёслаб, “жим”ни кўз тимсолида кўрсатиб, янги бир ҳуснихат яратаман демоқчи. Яъни “جَان”, демак, ёрнинг қаддию холи кўз ичига жойлашди. Шу билан бирга жоннинг ўртасига ёрнинг қадди жойлашди. Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, мумтоз адабиётда ҳарф санъати қўлланилган айрим байтларда араб тили назарда тутилмайди, фақатгина арабий ҳарфлардан фойдаланилади.

Мазкур хатнинг куй ҳаракати ўзига хос. Миёнхат қисмидан кейин келадиган ушбу хатнинг оҳанги дунаسر пардаларидан ҳам юқори пардаларда куйланади. Шунинг учун бу байтни асарнинг дунаسر қисми дея олмаймиз.

Навбатдаги хат машҳур Зебо пари авжи бўлиб, ғазалнинг тўртинчи байти билан ўқилади:

Қаддингки соя солибтур, улай анга, яъни,

Ки, ишқ аламин алифбедин ибтидо қилайин.

Бу байтда ҳам ҳазрат Навоий, ҳарфий санъатнинг энг нодирларидан бирини намоён этган. Маълумки, “алам” (байроқ) сўзи арабий имлода куйидагича ёзилади: “ءلم”. Лом ҳарфини ёр қаддига қиёслаб, ишқ байроғини кўтарувчиларга алифбенинг ибтидоси деб, ифодалайди. Навбатдаги байт ҳам Зебо пари авжининг давоми ҳисобланади:

Лабини қасдима тишлар, юзига термулсам,

Боқиб туриб, нега ўз жонима жафо қилайин.

Юзига илтижо билан термулсам, лабини тишлаб ханда қилади-ю, баттар куйдиради. Ахир бу (ёр юзига термулиш) ўз жонимга қасд қилиш билан тенгку?!

Кейинги хатда Мухаяри Чоргоҳ намуди куйланади. Ушбу намуд Сарахбори Ирок шўъбасининг энг юқори пардаларида ижро этилади.

Мухаяри Чоргоҳ намуди:

Кўнгул қушиким эрур жилвагоҳи гулшани қудс,

Бу домгоҳда недин они мубтало қилайин.

Тасаввуфий ақидага биноан инсон руҳининг ҳақиқий ватани бу дунё эмас, балки Ҳақ субҳанаҳу таолонинг ҳузуридаги ўзга олам ҳисобланади. Навоий ушбу байтда: “Кўнгул қуши (яъни рух)нинг яйрайдиган жойи “Қудс гулшани” (ўзга олам) экан, неча жонларга тузоқ бўлиб турган бу дунёда уни тутиб қолишнинг мутлоқ иложи йўқ”, демоқчи.

Сўнги, еттинчи хат асарнинг фурувард қисмидир. Ушбу хатда куй ҳаракати пастлаб боради ва даромад қисмидаги бошланғич пардада яқунланади.

Навоий, ғамим аҳли варъадин ўлмади кам,

Кўй энди майкада пирига илтижо қилайин.

Байтдан бундай маъно ҳосил бўлади: “Эй Навоий, кўнглинг ғамларини кетказиш учун, зухду-тақво аҳли билан ҳамкорлик қилдинг. Лекин улардан ёруғлик чиқмади. Энди майхона томон юз бур. Зора майхона пири сенга нажот йўлини кўрсатса”. Ёш мақом ижрочилари ва хонанда ўқувчилар байт мазмунини тўғридан-тўғри тушуниб олмасликлари керак. Бу ерда тасаввуфий истилоҳлар қўлланилган. Яъни “мумтоз адабиётда май – Аллоҳнинг ишқи, майхона пири – маънавий устоз, маърифат улашувчи маъноларини англатади”³⁶.

Асосий шўъба куйлангач, бирин-кетин тароналар ижро этилади. Сарахбори Ироқнинг биринчи таронаси Бобораҳим Машрабнинг “Дерман” радифли ғазали билан куйланган. Таронанинг доира усули ҳам мураккаб, биринчи такт 2/4 ўлчовида бошланиб, иккинчи тактда 3/4 (уч чорак) ўлчовига ўтилади ва қолган тўтр такт 2/4 ўлчовида давом этади:

1- тарона. Унинг доира усули:

Ишқинг ўтидин, дилбар, ҳар дамда куйай дерман,

Қоним била, эй жоно, оламни бўйай дерман.

³⁶ Сафо Матжон, Шарофжон Сариев. Ўзбек адабиёти. –Тошкент.: 2009. Б- 83

САРАХБОРИ ИРОҚ

M.M. $\text{♩} = 66$

1.

Си - ринш - ки қо - нин а -
ё - ринг у - чун хи - но қи - ла -
Яни қа - буа туш - са қа -
ро - гим э - зиб қа - ро қи - ла -

Пин о о
 Хай жо -
 Пин. II. А - қи - қи лаь - лиг - са
 Жон жав - ь. Хо - рин ни - сор ай -
 Лай о са - по - ди хо - ли - га
 күз мар - ду - мни фи - до қи - ла -
 вин, о о о
 Хай

жо - ным,
 қа - ро мен - гинг би - ла қа -
 динг хә - җ - ли кел - са Ва - тия муи -
 га күз ич - ра я - сый, ан - га
 жөн о - ро қи - ла - йни, о
 хәв жо -
 динг - ки со - и со - либ - тур уа ой ан -

га яъ - ня,

Ки ши - қи

ма - ми а - лиф - бе - ди иб - ти - до қи - ла -

ди. О о о

хай жо -

ним. Ла -

би - ни қас - дим - а тиш - лар ю -

зи - га тер - мул - сам, Бо -

қиб ту - риб не - че уз жо - ни -

ма жа - фо қи - ла - йми о

о о хай жо - ним кун - гул ку - ши ким э - рур жил - ва го - хи гул - ша - ни чудс, бу дом - гоҳ - да - не дни о - ни муб - та - ло қи - да - йи. е - ра - мя. На - во - ни е - ра - мм ах - ли ва - раъ - дни

Ул - ма - ди кам, о,
 о,
 е - ро о,
 е - ра - дя. Куа
 зи - ди май - ка - да ни - ри - га
 ка - ты - жо ки - ла - яни о,
 хай жо - ня - но. Иа -
 до - яя о фа - ммы ах - ли ма -
 раь - лии ул - ма - ди кем му, 180.

эп - ди май - ка - да пи - ри - га
 на - ти - жо қи - да - йи э
 хай жо - ним. *ritasso*

ТАРОНА I

М.М. ♩ = 96-100
 13 (7:6)
 4

Ишқинг у - ти дин дил - бар, с -
 реп, ҳар дам - да ку - пй дер - мен
 қо, ним би - ла, эй жо - ноп,

О - лам - ни бу - яй дер - ман,
 Ю - змиг би - ла қо - шмиг - дин
 ўз - га - ча на - зар қил - санг,
 Хан - жар о - ли - бон қўл - ра ё - рай
 қў - зми - ни у - яй дер - ма:
 Миш - гол у - қи - дин, дил - бар,
 қо - ним - ни тў - кар бўл - санг,
 Ҳа - шамъ - и жа - мо - линг - га
 пар - во - на бу - лаб дер - ма,
 Маш - раб се - ни деб, дил - бар,
 кеч - ди ик - ки о - лам - дин,

раҳм ай ла гил, эй жо но

бир ги на кў раб дер маи affassa

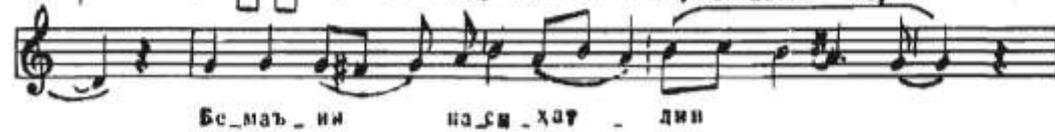
ТАРОНА II

Хир қам ни га раб қўя

р дин, бир ко са ша роб ав ло,

Бе маъ ни на си хат дин

Мев га ма пи ноб ав ло,

Бир сен ка би дил бар дин

кумг лум ни у зол май ман,

Сен дин бош а гар торт сам е рея

буй мин га га ноб ав ло, affassa

ТАРОНА Ш

М.М. ♩ = 92-96

А - дув - лар - дни
қо - чиб ўз - лат аў - ли - ни тут -
ма - сам бул - мас. ў - зим - ни
ях - ши - лар - ни суҳ -
ба - ти - га тут - ма - сам бул -
мас. Бу наф - си сар -
қа - шинг до - ни га - лат аўл -
лар - га бош - лай - дур
қа - но - ат - дни ю - ган со -
люб жи - лов - дни қоқ -

мо - сам бул - мас, Жу - руж ай -
 лаб кун - гул тах - ти -
 га кел - са иш қи сав - до -
 си, Ам - га пеш - каш
 у - чун жо - ним ни ҳад - я
 қил - ма - сам бул - мас *al fassa*

М.М. $\text{♩} = 104$
ТАРОНА IV

А - лам чек - динг
 чу хуси ав - жи - га ю - зунг о -
 Фи - тоб ай - лаб, У - зо - ринг
 зар - ра - си бул - ди

лар ой, кун из - ги - роб ай -

лаб. Ба - хо қил - санг

а - гар вас - лии га жо - нии

жаб - ҳа - рий, ай шух,

Бе - рур - мен бул - са юз жо -

ни му минг - дни бир

ҳи - соб ай - лаб, Да - во - дур

шу - ши вас - лии о -

ши - ҳи маҳ - жу - ри дар - ди -

га, Да - во - ст - кур -

ки ул - миш - мен ме - ши ҳаж -

ринг ҳа-роб ай-лаб, га-ҳи Маж -

нуи ка-би Му нис ку-лар мен,

го ҳи, Янг - лал - мен, ме - ни уз

хо - ли - ма қуя - мас бу дав-рон

ми қи - лаб, ай - лаб лаб

ТАРОНА V

Куй - ди ра сан биз -

ни ур - гу - лай ё - рея

ёи - ди ра сан биз - ни,

сар - ви - ноз ё - рея Бир қу - лим -

да жо мим бор, бе - дард ёр

е - рея. Бир қў - лим - да пай - мо - на,
 ши - ри ёр е - рея Ақ - лим - ни
 та - мон ол - ди, сар - ви - ноз
 е - рея шу кўз - ла - ри мас - то - на *ritasso*

М.М. $\text{♩} = 100-104$

ТАРОНА VI

Қў - йниг - да қи - лай де - сам га - до лиғ,
 тарк ай - ла - динг аҳ ли о - ши - но - лиғ,
 Тарк ай - ла - динг аҳ ли о - ши - но - лиғ,
 Бе - го - на - га ай лаб бе - го - на - га ай -
 лаб о - ши - но лиғ, сол ма а - ро -
 га ва ли жу до лиғ Сол ма а - ро

ИЛОВА

САРАХБОРИ УШШОҚ

Ушшоқ – араб тилидаги “ошиқ” сўзининг кўплик шакли, яъни “ошиқлар” деган маънони билдиради. Қадимда ишқий мавзудаги ғазаллар билан ижро этилиб, ошиқлар номидан куйланган мақомларни шундай аташган бўлса керак. Ушшоқ номи Ўн икки мақом тизимида мустақил мақом сифатида келтирилган бўлса, Шашмақомдаги Рост мақоми таркибида эса, Талқини Ушшоқ, Насри Ушшоқ, Уфари Ушшоқ ва Савти Ушшоқ номли шўъбалар тарзида учрайди. Ушшоқ оҳангида жуда кўплаб ашула йўллари ижод этилган бўлиб, Қадимги Ушшоқ, Ушшоқ (“Қаро кўзум...”), Даромади Ушшоқ, Содирхон Ушшоғи, Самарқанд Ушшоғи, Қўқон Ушшоғи шулар жумласидандир. Ушшоқ оҳанглари ўзбек халқининг руҳиятига сингиб, миллий хусусиятга айланиб қолган. Шу боисдан бўлса керак, ҳофизлар-у бастакорлар ушбу куйга жуда кўп мурожаат қилганлар.

Сарахбори Ушшоқ эса, юқорида номлари санаб ўтилган ашулалардан фарқли ўлароқ, мақомларга назира шаклида ижод этилган туркумли асардир. Бизнингча, Мақом ижрочилигида назиралар мақом шўъбаларидан илҳомланиб яратилган, лекин туркумлилик ҳосил қилмаган ашулалардан фарқ қилади. Назиралар ҳам мақомлардан илҳомланиб яратилади аммо, назира ўзига асос бўлган мақом шўъбасига ўхшатиб, куй тузилиш қонуниятлари ҳам мақомга монанд, туркум тарзида, ва таъбир жоиз бўлса, мақомга тенглаша оладиган даражада ижод этилади. Назиралар Мақомлардан илҳомланиб яратилган бошқа бастакорлик намуналаридан, энг аввало, туркумлилик жиҳати билан ажралиб туради.

Назира сўзи арабча “ўхшаш” деган маънони билдириб, мумтоз адабиётда “ўхшатма” тарзида ёзиладиган шеърий жанрдир. Форс-тожик адабиётида уни “татаббуъ” (изидан бориш) деб аташади³⁷.

Сарахбори Ушшоқ туркуми Ўзбекистон халқ ҳофизи Маҳмуджон Тожибоев томонидан мақомларга назира шаклида ишланган асардир. Асар 2014 йили Ўзбекистон

---

³⁷ Сафо Матжон, Шарофжон Сариев. Ўзбек адабиёти. –Тошкент.: 2009. Б- 40.

давлат консерваториясида талаба-хонандалар томонидан ансамбл тарзида илк маротаба ижро этилган. Созандалар ансамблига Матрасул Матёкубов, хонандалар ансамблига эса Маҳмуджон Тожибоевнинг ўзи раҳбарлик қилган.

Сарахбори Ушшоқ Навоий ҳазратларининг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги “Эй сафхайи рухсоринг...” деб бошланувчи ғазали билан ижро этилган. Мазкур асар Шашмақомнинг Рост мақомидаги шўъбалар оҳанги асосида ижод этилган. Чунки, ушбу туркумда Рост мақомига киритилган Ушшоқ пардаларидан фойдаланилган. Сарахбори Ушшоқнинг чолғу муқаддима ва биринчи хат ижросида куй оҳанги бошланғич пардадан поғонама-поғона пастлаб, кварта интервали миқдорича пастки пардага тушади, кейин яна юқорилаб, давом эттирилади. Бу хусусият Ушшоқларга хос бўлиб, мазкур мақом йўлида ижод этилган бошқа асарларда ҳам кузатилади. Масалан, Даромади Ушшоқнинг бошланишида ҳам шундай куй ҳаракати ижро этилади.

Сарахбори Ушшоқнинг биринчи хати даромад қисми бўлиб, қуйидаги байт билан ижро этилади:

*Эй, сафхайи рухсоринг азал хаттидин иншо,
Дебочайи ҳуснунгда абад нуқтаси туғро.*

Мазкур ғазал Аллоҳнинг қудрати, марҳамати ва жалолиятини мадҳ этишга бағишланган. Ғазалда, ҳазрат Навоий тасаввуф аҳлининг мажозий рамзлари, ишоралари орқали Илоҳий ҳақиқат сирлари ҳақида сўзлайди.

Байтнинг мазмуни: Эй! Сен – рухсорининг саҳифаси азал хат (ёзув)ларидан иншо бўлган! Ҳуснинг бошланишида абад нуқтаси туғро (байроқ), яъни жамоли-боқамол гўзаллигининг бошланишидаёқ абадийлик белгиси мужассамдир. Навоий ушбу ғазални Аллоҳнинг азалийлик ва абадий сифатларини таъриф этиш билан бошлайди. Унинг сифатлари, Зоти ҳақида тасаввур қилишга банданинг ақли ожиздир. Унинг бандалиги ҳам шу ожизлигини тан олишдадир. Агар бу хусусида чуқурлашса, шак-шубҳасиз адашади (Аллоҳ паноҳ берсин!). Аллоҳнинг ҳусни, жамоли, Унинг мавжудлиги, воҳидлиги шу қадар улкан ва тасвирга сиғмаски, буни банда англаб, ўрганиб ета олмайди. “Сафхайи рухсор”, “азал хатти”дан мурод ана шу ҳақиқатга ишорадир. Шу боисдан, шоир Яратганнинг ҳусни-жамоли банда биладиган дунёвий маромлардан юқори ва у даражани фақат Ўзининг иродаси билангина тушуниш мумкинлигини таъкидламоқда. Яъни, азалий ҳам, абадий зот ҳам Ўзидир. Бошланиши йўқ ва охири

йўқ. Аввалдан бор эди, бундан кейин ҳам бўлади. У замон ва макондан ҳоли. Ҳазрат Навоий ана шунга ишора қилганлар.

Кейинги байт ҳам даромад қисмининг давоми бўлиб, бу хатда ҳам куй оҳангида Ушшоқларга ҳос пастлаб-юқорилаш ҳаракати кузатилади.

Иккинчи хат:

*Заррот аро ҳар зарраки бор, зикринга зокир,
Амтор аро ҳар қатраки, бор, ҳамдинга гўё.*

Иккинчи хатдаги байтнинг мазмуни: Жамики зарралар борки, сени зиқир қилгувчидир, амтор (ёмғир)нинг ҳар қатра (томчи)си ҳам сенга ҳамд айтиб тушади. Ушбу хат сўзсиз оҳанглар билан давом этирилиб, чолғучилар ижроси орқали кейинги хатга ўтилади. Кейинги хат Миёнхат бўлиб, куй ўрта пардалар томон ҳаракатланади.

Миёнхат:

*Машиотайи сунъунгдурур улким, нафас ичра
Кун кўзгусин ақшом кулидин қилди мужалло.*

Байт мазмуни: Араб тилида “машшота” – безакчи, “сунъ” – яратиш деган маънога эга бўлиб, “санъат” сўзи ҳам айнан мана шу “сунъ” сўзидан келиб чиққан. Бу икки сўз кўшилмасидан “безатиш санъати” маъноси ҳосил бўлади. Кун кўзгуси, бу – мўмин кишининг қалб кўзгуси. Тасаввуф таълимотида инсон қалби кўзгуга қиёсланади. Бу кўзгуда кун (офтоб)нинг нури акс этиши лозим. Яъни, қалб қачонки ғуборлардан тозаланса, Яратганнинг тажаллиси банданинг пок қалбида аксланади ва нур таратади. Иккинчи мисрадаги “ақшом кули” қалбдаги гуноҳ амалларга ишора. Мусулмон киши тили ва қўли билан бировга озор етказмайди лекин, чин мўмин қалб орқали ҳам гуноҳ амал қилмасликка ҳаракат қилади. Ақшом кули ана шу кўнгилдаги гуноҳлар тимсоли бўлиб, бу гуноҳлари учун мўмин янада кучлироқ тавба қилади ва натижада қалб кўзгуси яна ҳам покланади. Мужалло эса пок қалбнинг жилоланиши демакдир. Яратганнинг безатиш қудрати шундай мукамалки, мўмин қалб ўзининг гуноҳлари (гуноҳларига қилган тавбаси) билан тозаланади.

Навбатдаги хатнинг куй ҳаракати ўрта пардалардан ҳам дунаسر пардаларидан ҳам юқори ноталарда ижро этилади. Лекин бу ҳали асарнинг авж қисми эмас. Тўртинчи хат:

*Кун шакли юзинг саждасидин бўлди мушаккал,
Тун турраси қаҳринг елидин бўлди мутарро.*

Байтнинг мазмуни: Кун шакли юзингга сажда қилиб шаклланди. Тун кокили қаҳринг шамолидан тиниклашди (мутарро – тозаланган³⁸).

Бешинчи хатда ушшоқ оҳанглари якқол сезилади. Сарахбори Ушшоқнинг ўзи ушшоқ йўлидаги асар бўлганлиги учун куй жумлалари Ушшоқ намудини эслатаверади.

*Сунъунг қилибон субҳни ул навъ мушаъбид
Ким, меҳр ўтин оғзидин этар ҳар нафас ифшо.*

Мушаъбид – найрангбоз, кўзбўямачи³⁹. Санъатинг субҳ (тонг, офтоб)ни шундай қилдики, у худди оғзидан ўт пуркаб, томоша кўрсатадиган кўзбоямачи каби бўлди. Фақат, офтоб сочадиган олов меҳр оловидир. Кейинги хатда Уззол намуди куйланади:

*Гул юзида булбул сенинг асроринга нотик,
Шамъ ўтида парвона сенинг ҳуснунгга шайдо.*

Маъноси: Булбул гул юзида сенинг сирларингга нотик, парвона шамъ ўтида сенинг ҳуснингга шайдодир. Байтнинг сўнггида ҳанглар ижроси орқали наватдаги намудга чиройли боғланиш ҳосил бўлади.

Кейинги намуд Мухаяри Чоргоҳ намуди бўлиб, мана бу байт билан ўқилади:
*Муҳтож сенинг даргоҳинга хусраву дарвеш.
Парварда сенинг неъматинга жоҳилу доно.*

Маъноси: Сенинг даргоҳингда шоҳ-у гадо бир, шафоат умидида, муҳтождир. Доно ҳам жохил ҳам шундай тарбияланганки, Сенинг неъматингга яъни, Сен нимани ирода қилсанг, шунга розидир. Мазкур байт билан куйланган Мухаяри Чоргоҳ намуди энг дардли ва жозибали бўлиб, одатда, мазкур намуддан сўнг асарнинг энг юқори пардалари ижро этилади.

Авж:
*Гўёки қуяр оғзи ул ўт хирқатидинким,
Анжумдин ўлур обилалар гирдида пайдо.*

³⁸ ЎзССР ФА. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2 том. –Т.: Фан. 1983. Б- 383.

³⁹ Ўша манба. Б- 394.

*Сарсари оҳимни, эй гардун, қилурсан тунду тез,
 Маишъали хуршеди рахшонинг керакмасму санга?
 Бизки, беш кун меҳмонмиз эй фалак, қасринг аро
 Инжитурсан бизни, меҳмонинг керакмасму санга?
 Эй гул, айларсан жафо хорин уруб, Мунисга жавр,
 Андалиби дилкаш илҳоминг керакмасму санга?*

Навбатдаги, иккинчи тарона Аваз Ўтар ўғли ғазали билан ижро этилган. Мазкур таронанинг доира усули нота намунасига қараганда талқин усулига ўхшаб кўринсада, амалда Уфар доира усулига монанд қилиб чалинади.

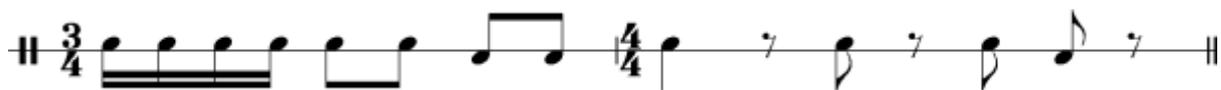
2-тарона

*Кўй, эй пари пайкар, қадам айлаб карам бош устина,
 Қаҳру ғазаб таркин қилиб, чин солмагил қош устина.
 Зоҳид ул ойдин ижтиноб этса не тонг, аҳбобким,
 Гар тушса ўлгай ламъаи хуришид хуффош устина.
 Изҳор этиб бедоду кин ойинини бешак манга,
 Борсам изидин ул гўзал тош отғуси тош устина.
 Ҳосидлиг айлаб бу замон, ким берди дер аҳли жаҳон,
 Кийса янги хилъат агар қашишоқи қаллош устина.
 Бўйла муравватсиз замон аҳли эрурким, эй Аваз,
 Гар топса фурсат бергуси оғу қўшуб ош устина.*

Учинчи таронанинг куй сурати иккинчи таронага қараганда бир оз тезроқ. Мақом ижрочилик амалиётига кўра, “юрғизилган” суратда ижро этилади. Бу тарона Гулханий ғазали билан куйланади.

3-тарона. Унинг доира усули:

*Кўнгул озодадур, дунёга арзи эҳтиёж этмаз,
 Тариқат солики бу йўлда май ли издивож этмаз.
 Дили вайронадин, жоно, таваққуъ қилма догингни,*

*Бузулган мулкдин, албаттаким, султон хирож этмаз.
Асири қоматинг гар соядек тупроққа ястанмиш,
Гадойи даргаҳинг ҳам орзуйи тахту тож этмаз.
Қамуг бемора лаълидин шифо бермиш Масиҳ осо,
Надин ул шўх англаб, Гулханий, дардинг илож этмаз.*

Тарона сўнгида ханглар ва наср доира усулида супориш ижро этилиб, Сарахбори Ушшоқ туркуми якунланади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзига хос бир доирани ташкил қилган ғазаллар ва халқ оғзаки ижоди намуналаридан озикланган мақом шеърляти ҳамда мумтоз мусиқанинг куй йўллари, усул ҳамда шакл-шамойиллари авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Бу мумтоз мусиқа намуналарини таркибий тузилиши, куй-оханг хусусиятларини илмий таҳлил этиш, соҳа кишиларининг зиммасидаги бирламчи вазифадир. Мазкур қўлланма мақом санъатига қизиқувчиларнинг сафи кенгайишига ҳамда ёшлар онгида миллий охангларга нисбатан тўлақонли таассурот ҳосил бўлиб, саводли тингловчиларнинг етишиб чиқишига туртки бўлади деган умиддамиз.

ҚАЙДЛАР УЧУН

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 17 ноябрдаги “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3391 сонли қарори.
2. Ражабов И. Мақомлар масаласига доир. –Т.: ЎзССР. Давлат бадиий адабиёт нашриёти. 1963. Б- 184.
3. Шашмақом. I-II-III-IV-V-VI томлар. Файзулла Кароматов таҳрири остида. Ёзиб олувчи Юнус Ражабий. –Т.: Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1966-1975 йй.
4. Ўз.ССР ФА. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2 том. –Т.: Фан. 1983. Б- 383, Б- 394, Б- 497.
5. Фитрат. Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи. – Т.: Фан. 1993. Б- 11.
6. Оқилхон Иброҳимов. Мақом ва Макон. –Т.: Мовароуннахр. 1996. Б- 12.
7. Ўзбек миллий энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2004. Б- 558.
8. Ражабов И. Мақомлар. –Тошкент.: 2006. Б- 183, Б- 185, Б- 190, Б- 210, Б-218.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2007. Б- 22.
9. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008. Б- 143.
10. Ражабов И. Мақом асослари. Иккинчи нашр. –Т.: Янги аср авлоди. 2019. Б- 19, Б- 96, Б- 111-112.
11. Сафо Матжон, Шарофжон Сариев. Ўзбек адабиёти. –Тошкент.: 2009. Б- 34, Б- 40.
12. Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. –Т.: Адолат. 2005.
13. Шайх Муҳаммадсодиқ Муҳаммад Юсуф. Олам ва одам, дин ва илм. – Тошкент.: 2019. Б-195.

Журнал ва газеталар:

1. Саид Аҳмад. Илоҳий неъмат. “Тафаккур” журнали. 1994 йил. № 1-сон. Б- 35.
3. Баҳодир Карим. “Бир ҳарф ташвиши” мақоласидан. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2015 йил, 42-сон.

ИЗОҲЛАР:

1. Дунаср – ашула бошланиш оҳангларининг юқори пардаларда такрорланиши.

2. Шўъба – арабча “қисм”, “тармоқ” деган маънони англатади. Мақом истилоҳида шўъбалар мақомларни ташкил этувчи асосий қисмлар демакдир.

3. Машшота – зеб берувчи, пардозчи.

4. Мукаллаф – болалик ёшидан ўтиб, эркак ва аёллик давридаги ҳар бир мусулмон киши.

5. Супориш – топширув маъносини англатиб, мақомларнинг асосий шўъбалари якунида, кейинги асосий шўъбанинг куй тузилишига ўтиш учун восита вазифасини бажаради.

6. Ҳанглар – ашула йўлининг хонандалар томонидан сўзсиз ижро этилган қисмлари.

7. Сарахбори Дугоҳ ҳамда **Сарахбори Ирок** шўъбаларининг ғазал байти мазмуни Ўзбекистон халқ ҳофизи Маҳмуджон Тожибоев шарҳи асосида ёритилди.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Сарахбори Бузрук	9
Сарахбори Рост	33
Сарахбори Наво	52
Сарахбори Дугоҳ	68
Сарахбори Оромижон	87
Сарахбори Сегоҳ	100
Сарахбори Ироқ	120
<i>Илова</i>	
Сарахбори Ушшоқ	141
Фойдаланилган адабиётлар	149
Изоҳлар	150

Услубий нашр

**Абдумутал ҚАМБАРОВ,
Дилшоджон ТОШАЛИЕВ**

САРАХБОРЛАР

Ўқув-услубий қўлланма

Муҳаррир:

Ҳаётжон Бойбобоев

Тех. муҳаррир:

Назиржон Ҳошимов

Саҳифаловчи:

Муҳаммаджон Ҳошимов

Теришга берилди: 28.12.2020. Босишга рухсат этилди: 15.01.2021.

Бичими: 60x84 ¹/₈ Нашриёт босма табағи: 19,0.

Шартли босма табағи: 19,25 Times New Roman гарнитураси.

Адади: 100 дона. Буюртма №:

«Фарғона китоб олами» МЧЖ «Фарғона» нашриёти.

150100. Фарғона шаҳри, Каштанзор кўчаси, 7-А уй.

«PRINT LINE GROUP» ХК босмаҳонасида чоп этилди.

100097. Тошкент шаҳри, Бунёдкор шоҳкўчаси, 40-уй.